

XV.-XIX. YÜZYILLARDA TRABZON ŞEHİR NÜFUSU, NÜFUSUN YÜKSELİŞ VE DÜŞÜŞ NEDENLERİ

Dr. Öğr. Üye. M. Hanefi BOSTAN*

ÖZ

XV.-XIX. yüzyıllardaki beş asırlık zaman diliminde Trabzon Şehrinin nüfusu, içe ve dışa yönelik iskân politikaları, Müslim ve gayr-i Müslimlerin nüfus içindeki oranları, nüfusun yükseliş ve düşüşüne etki eden olayların ne olduğu, din değiştirmenin (ihtidanın) Müslüman nüfusun artışına önemli bir etkisinin olup olmadığı Tahrir Defterleri, Avâriz, Şeriyye Sicili ve Nüfus Defteri kayıtları ile diğer arşiv kaynakları ve dönemin seyyahlarının verdiği bilgilere dayanılarak ve yapılan ilmi araştırmalar değerlendirilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Nüfusun artış ve düşüşüne neden olan olayların başında sürgün, içe ve dışa yönelik iskân politikaları ile savaşlar nedeniyle zorunlu göçler, yangınlar, otorite boşluğundan kaynaklanan kaos ortamı, yöneticilerin ve eşkıyanın halka yönelik zulümleri, savaşlar nedeniyle salınan ağır vergilerin getirdiği yük, enflasyonun oluşturduğu iktisadi buhranlar insanları iş aramaya yönelttiği veya daha güvenli bölgelerde yaşama arzusunun göçü zorladığı tespit edilmiştir. Kazak korsanlarının baskınları ve veba ve kolera gibi salgın hastalıkların da nüfusun azalmasına ve dağılmasına önemli etkisi olmuştur. Şehrin Müslüman Türk kimliğini öne çıkarmasında ihtidanın önemli bir etkisinin olmadığı ortaya çıkmıştır. Trabzon şehrinde yaşayan Müslüman Türk nüfusunun büyümesi; Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bulunan şehir ve kasabalardan getirilen Müslüman Türk nüfusu yanında Çepni, Akkoyunlu, Dulkadirli ve Karamanlı Türklerinin bölgeye yerleştirilmesi ve özellikle XIX. asırda Kırım, Kafkasya ve Batum'dan sürülen Müslümanların şehre yerleştirilmesinden kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon şehri, mahalle, nüfus, iskân, göç, veba.

THE POPULATION OF TRABZON (CITY) IN THE XV. - XIX. CENTURIES AND THE CAUSES OF GROWTH AND FALL IN THE POPULATION

ABSTRACT

While evaluated by the records of the Drifter, Court Records, Population Registry and Deed Books and other archive resources and the given information by the period pilgrims and based on the scientific studies, this study analyzes population, policy of internal and external settlements, the percentage of Muslim and non-Muslim population in total population, what kind of cases that effects into decreasing and increasing of the population, whether religion conversion affected into increasing of Muslim population or not in the period of five centuries between XV.-XIX. centuries. The reasons of increasing and decreasing of the population are mainly exile, policy of internal and external settlements and forced migrations because of wars. It also obtained that the other causes of migration are fires, chaos atmosphere because of lack of authority, persecution of administrators and brigandage towards the population, heavily increased taxes because of wars, seeking jobs of the people because of hard living conditions and also desirement of the people so as to living more secure places. In addition, attacks of Kazakh pirates, epidemic diseases such as plague and cholera affected to important decreasing and partition of population. This study is concluded by that there is not any significant effects of religion conversion in order Turkish identity to be put forward. It has been obtained that the growth of Muslim Turkish population living in the city of Trabzon was caused by relocation of Çepni, Akkoyunlu, Dulkadirli and Karaman Turks in this city and of particular Muslims who were exposed to forced migration from Batum, Crimea and Caucasus in the period of XIX. century, in addition to Muslim Turkish population coming from city and district inside border of Ottoman State.

Keywords: City of Trabzon, district, population, settlement, migration, plague.

---

* Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mhanefibostan@gmail.com

Giriş

Bu makalede Trabzon'un fethinden XIX. asrın sonuna kadar Trabzon şehrinde içe ve dışa yönelik bir iskân siyaseti takip edilip edilmediği araştırılacaktır. Nüfusun yükseliş ve düşüşüne neden olay olayların neler olduğu tespiti çalışılacaktır. Müslüman nüfusun artışında ve Hıristiyan nüfusun azalmasında ihtidanın bir etkisinin olup olmadığı değerlendirilecektir.

Trabzon şehrine yönelik XV. ve XIX. asırlar arasındaki beş asırlık dönemde içe ve dışa yönelik iskânı ve şehir nüfusu üç ayrı dönem olarak ele alınacaktır. XV.-XVI. yüzyıllar birinci, XVII. ve XVIII. yüzyıllar ikinci, XIX. asır da üçüncü bölüm olarak değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Araştırmamızın ana kaynaklarını Tahrir, Mühimme, Ahkâm, Timar-Zeamet Tevcih, Avârız, Cizye ve Nüfus Defterleri ile Salnâmeler oluşturacaktır. Ayrıca yapılan bilimsel araştırmalardan da faydalanılacaktır.

A. XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Şehrine Yapılan İskânlar ve Şehrin Nüfusu

İskân bir yerden başka bir yere yerleşme veya yerleştirme anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti yeni feth ettiği yerlere Türk unsurunu yerleştirmek, yörenin emniyetini ve imarını sağlamak ve araziye daha verimli kullanmak amacıyla genelde toplu iskânlarda bulunmuştur. Halkın kendi isteğiyle yerleşmesine izin verildiği gibi sürgün yoluyla da iskânlar yapılmıştır. Devlet politikası olarak gerçekleşen iskânlar; dışa yönelik olduğu gibi içe yönelik olarak da gerçekleşmiştir (Barkan, 1942: 292-293; 1951: 544-545; 1955: 209-231; Orhonlu, 1976: 269-288; 1987: 30-39, 44-54; Halaçoğlu, 1988: 2-6, 28-42 v.d)

15 Ağustos 1461 tarihinde Trabzon şehri ve çevresinin Osmanlı Devleti tarafından fethinden hemen sonra şehre yönelik olarak; devlet politikası gereği yeni feth edilen diğer şehir ve bölgelerde olduğu gibi büyük bir kısmı sürgün yoluyla olmak üzere hem dışa dönük, hem de içe dönük bir iskân siyaseti uygulandı. Trabzon şehrine bu iskân politikaları sonucunda sürgün yoluyla yerleştirilenler olduğu gibi, yine bu şehirden başka şehir ve kasabalara sürgün edilenler de oldu. Ayrıca şehre kendi isteği ile gelip iskân edenler de vardı.

a. XV. ve XVI. Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu

Fetihten sonra Trabzon şehrinin nüfusu ile ilgili bilgi veren ilk arşiv malzemesi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Maliyeden Müdevver Tasnifi içinde yer alan 1486 tarihli 828 numaralı *Trabzon Tahrir Defteri*'dir. Bu deftere göre; 1486 yılında Trabzon şehrinde, bir mahalle ve on dokuz cemaatin oluşturduğu 257 hâne, 1 mücerred (yetişkin bekâr erkek) ile birlikte Trabzon kalesinde görevli 203 nefer Müslüman, on beş mahalle ve bir cemaatin oluşturduğu 920 hâne, 214 bîve (dul kadın), 61 mücerred ile birlikte 2 hâne müselleme yamak ve 6 nefer de kale görevlisi Hıristiyan (BOA, MAD, nr. 828: 6-25, 511-584, 651-692) olmak üzere tahminen 7575 kişiden oluşan bir nüfus bulunmaktaydı. Şehrin tahminî nüfusunun hesaplanmasında her hane 5 kişi ve her bîve de 4 kişi olarak ele alındı (Barkan, 1953: 11-12; Göyünç, 1979: 331-348; İnalçık, 1960: 45). Kale görevlilerinin evli olduklarına ilişkin kadı sicillerinde kayıtlar yer aldığından,

(TŞS, nr. 1818: 76b, 80a) tahrirlerde nefer olarak kaydedilen kale görevlilerinin üçte ikisi hâne olarak değerlendirildi.

1486'da şehir nüfusunun yaklaşık %27'sini (2025 kişi) Müslümanlar, %73'ünü de (5550 kişi) Hıristiyanlar oluşturmaktaydı. Müslümanlar kale surlarının çevrelediği alanda yaşarken, Hıristiyanların büyük bir çoğunluğu da kale dışında doğu ve batı mahallelerinde oturmaktaydı (Bostan, 2002: 159, 162).

1520 tarihli *İcmal Defteri*'ne ve 1515 ilâ 1532 tarihleri arasındaki kayıtları ihtiva eden *Timar Sicil Defteri*'ne göre Trabzon şehrinde Müslümanlara ait dokuz mahalle ve bir cemaat, Hıristiyanlara ait on dört mahalle bulunmaktaydı. Bu yerleşim birimlerinde 201 hâne ve 195 nefer kale görevlisi Müslüman'a karşılık; 1084 hâne, 148 bîve ve 21 mücerred Hıristiyan iskân etmekteydi (BOA, TD, nr. 53: 5; BOA, TD, nr. 387: 716-717, 728, 767). Şehrin tahmini nüfusu 7750 kişi olup bunun yaklaşık %22'sini (1720 kişi) Müslümanlar, %78'ini de (6030 kişi) Hıristiyanlar oluşturuyordu. Hıristiyanların büyük çoğunluğu şehrin doğu ve bir kısmı da batısındaki kenar mahallelerde oturur iken, Müslümanların ise doğu varoşlarında yer alan bir mahalle ve bir cemaat dışında büyük çoğunluğunun kale surları ile çevrili alanda yaşadıkları tespit edilmektedir (Bostan, 2002: 163, 165).

1554 tarihinde Trabzon şehrinde Müslümanlara ait yirmi beş mahalle ve bir cemaat bulunmaktaydı. Bunların dışında iki ayrı Hıristiyan mahallesinde toplam 3 hâne Müslüman yaşamaktaydı. Hıristiyanlar ise on dokuz mahalleye dağılmışlardı. Müslüman mahallelerinden dokuzu kale surlarının çevrelediği alan içinde, dördü batı varoşlarında, biri güney varoşlarında ve onu da doğu varoşlarında yer almaktaydı.

1554'de Trabzon şehrindeki iskân birimlerinde 574 hâne ve 142 mücerred Müslüman, 674 hâne ve 278 mücerred Hıristiyan (BOA, TD, nr. 288: 6-28) olmak üzere toplam 6525 kişiden oluşan tahmini bir nüfus ikamet etmekteydi. Şehir nüfusunun yaklaşık %46'sı (3012) Müslümanlardan, %54'ü de (3513 kişi) Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.

Bu tarihte Müslüman nüfusun %27.68'i kale surları içinde, %35.19'u batı varoşlarında, %1'i güney varoşlarında iskân ederken; %36'sının da şehrin doğu varoşlarında yaşadığı tespit edilmektedir. Şehirdeki Hıristiyan nüfusunun tamamı şehir surları dışında oturmakta olup, bunların yaklaşık %78'i doğu varoşlarında geriye kalanı da batı varoşlarında ikamet etmekteydi.

1583'te Trabzon şehrinde Müslümanlara ait yirmi sekiz mahalle ve bir cemaat, Hıristiyanlara ait yirmi mahalle ve iki topluluk bulunmaktaydı (TK. KKA, TD, nr. 29: 6/b-18b). Bu iskân birimlerinde Müslümanlara ait 1134 hâne (TK. KKA, TD, nr. 29: 6b-10b, 11a-13a, 18b) ve 103 nefer kale görevlisi (TK. KKA, TD, nr. 355: 1a), Hıristiyanlara ait 980 hâne ve 1 mücerred (TK. KKA, TD, nr. 29: 13a-18b) olmak üzere yaklaşık 11000 kişiden oluşan bir nüfus oturmakta idi. Şehirdeki bu nüfusun yaklaşık %55'ini (6100 kişi) Müslümanlar, %45'ini de (4900 kişi) Hıristiyanlar oluşturuyordu. Tahminen 6100 kişiden oluşan Müslüman nüfusun kale görevlileri ile birlikte yaklaşık %29.47'si kale surlarının çevrelediği alan olan Ortahisar ve Aşağıhisar'da, %32.54'ü doğu varoşlarında, %36.57'si batı varoşlarında, %1.31'i güney varoşlarında iskân etmekteydi. 4900 kişiden oluştuğu tahmin edilen Hıristiyan nüfusun yaklaşık %81'i doğu varoşlarında, %17.34'ü

batı varoşlarında, geriye kalanın da güney varoşlarında ikamet ettiği yapılan hesaplamalardan ortaya çıkmaktadır.

1486'da şehirdeki tahmini Müslüman nüfusu 2025 kişi iken 1583'te 6100 kişiye yükselmiştir. 97 yıllık sürede Müslüman nüfusu yaklaşık %200 oranında artmıştır. Aynı dönemde Hıristiyanların tahmini nüfusu ise 5550 kişiden 4901 kişiye düşmüştür. Bu dönemde Hıristiyan nüfusu yaklaşık %13 oranında azalmıştır.

b. Trabzon Şehrinde Dışa ve İçe Yönelik İskânlar

1486-1583 tarihleri arasında geçen yaklaşık bir yüzyıllık zaman diliminde şehrin Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan toplam tahmini nüfusu 7.575 kişiden 11.000 kişiye yükselerek yaklaşık %45 oranında artmıştır. Bu artışın Fernand Braudel'in Akdeniz ülkeleri ve Osmanlı şehirleri için XVI. yüzyıl boyunca %100'lük nüfus artışı görüşüyle (1989: 269-276) pek uyuşmamaktadır. Bunun nedeni nedir? Trabzon şehrinden başka yerlere büyük çaplı bir iskân mı söz konusu, ya da büyük bir afet mi yaşandı?

Bu ve buna benzer sorulara cevap vermeden önce fethin öncesinde Trabzon şehrinin nüfusunun ne kadar olduğunun tespiti gerekmektedir.

Trabzon'u 1436-1438 yılları arasında ziyaret eden İspanyol Seyyah Pero Tafur, şehrin nüfusunun yaklaşık 4000 kişi olduğunu yazmaktadır (1926: 131). Anthony Bryer, Pero Tafur'un verdiği rakamın az olduğunu ve şehrin nüfusunun XIV. yüzyılda 6000 kişi olması gerektiğini belirtmektedir. Aynı yazar, Trabzon şehir nüfusunun, fetihden önce halkın bir kısmının kaçmasından dolayı, 4000 veya 5000 kişiye düşmüş olabileceğini tahmin etmektedir (1980: 37).

Arşiv malzemesi verilerine göre, fetihden yirmi beş yıl sonra şehirdeki Hıristiyan nüfus 5550 kişiden ibaretti. Hıristiyan nüfusun bir bölümünün fetih sırasında İstanbul ve başka yerlere sürgün edildiği göz önüne alınırsa, fetihden önce şehir nüfusunun 6000 kişiye yakın olduğunu tahmin etmek mümkündür.

b.a. Dışa Yönelik İskân ve Sürgünler

Sultan II. Mehmed Han, Trabzon'un fethi akabinde İmparator David'i, ailesini, akrabalarını ve ileri gelen yöneticileri ile zenginleri, çoluk çocukları ile birlikte İstanbul'a sürdü. Bunların dışında bir kısım halkı İstanbul'a sürdüğü ve bir kısım genci kendi hizmetini görmek üzere saraya aldığı ve bir kısmını da Yeniçerilere dâhil ettiği dönemin müverrihlerinin verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır (Tursun Bey, 1977: 110; Doukas, 1956: 211; Kritovoulos, 1328: 156; 1954: 175; Lowry, 1981: 5-6). Trabzon şehrinden sürülen gayr-i Müslimlere karşılık bir kısım Müslüman Türk de Trabzon'a sürülerek Hıristiyanlardan boşaltılan yerlere yerleştirilmiştir (Âşıkpaşaoğlu, 1949: 208; Mehmed Neşri, 1957: 753). Trabzon şehrinden sürülen Hıristiyanlar ve buraya yerleştirilen Müslüman Türklerin sayısı hakkında dönemin müverrihleri kesin bir bilgi vermemektedir. Ancak şehirden sürgün edilen gayr-i Müslim nüfusun hatırı sayılır sayıda olduğu anlaşılmaktadır.

Trabzon sancağında ve özellikle Trabzon şehrinde fetihle birlikte dışa ve içe dönük bir sürgün siyasetinin izlendiği dönemin kaynaklarında belirtilmektedir. Ancak kaç hânenin veya kişinin sürgüne tabi tutulduğu hakkında kesin sayı verilmemekte, verilen sayılar da birbiriyle çelişmektedir. Bize bu konuda kesin sayı verecek bir arşiv kay-

dı da bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1486 tarihli *Mufassal Timar Defteri*, dışa dönük iskân meselesine kısmen açıklık getirmektedir. Bu defterdeki değişik kayıtlarda Trabzon sancağında fetihten hemen sonra bazı Hıristiyan bağ, bahçe ve asiyab sahiplerinin Rumeli'ye ve İstanbul'a Sultan II. Mehmed Han, bilahare de Trabzon sancağının ilk sancakbeyleri olduğu düşünülen Kasım Bey ve Umur Bey tarafından sürüldükleri görülmektedir (BOA, MAD, nr. 828: muh. sy.).

1486 tarihli defterde yer alan bilgilere göre fethin hemen ardından İstanbul'a sürülen mülk sahiplerinin kesin sayısı 19 hâne olup, bunların dışında nice mülklerin "*bir kaç kâfirin imiş İstanbul'a sürgün olmuşlardır*" kaydından anlaşılacağı üzere sayıları kesin olarak bilinmeyen çok sayıda mülk sahibi İstanbul'a sürülmüştür (BOA, MAD, nr. 828: 29, 56, 101, 137, 198, 206, 271, 327, 338, 362, 378, 409, 503, 531, 542, 546, 556, 558, 588, 623; Ayverdi, 1958: 77; İnalçık, 1978: 520; 1988: 217-218). Bu cümleden olarak Rumeli'ye Trabzon'dan 58 hâne Hıristiyan sipahi sürülmüştür (BOA, MAD, nr. 828: 34-692). Trabzon'dan İstanbul ve Rumeli'ye sürülen Hıristiyan sipahilerden sayıları kesin olarak bilinenlerin toplamı 77 hânedir. Bunların dışında 11 kişinin "*hain olup kaçtığı*" (BOA, MAD, nr. 828: 44, 137, 145, 222, 232, 238, 327, 380, 512, 576, 623, 666), 1 kişinin "*Tekvur zamanından beri kayıp olduğu*" (BOA, MAD, nr. 828: 101), 2 kişinin "*Şeyh*" (Şeyh Cüneyt) tarafından katledildiği (BOA, MAD, nr. 828: 518, 667), 13 Hıristiyan sipahinin de "*fevt*" olmasından dolayı bunlara ait mülklerin timara çevrildiği kaydedilmektedir (BOA, MAD, nr. 828: 235, 327, 443, 459, 469, 512, 532, 590). Bu bilgiler, 1515 ve 1583 tarihli *Tahrir Defterlerinde* de aşağı yukarı aynen tekrarlanmaktadır (BOA, TD, nr. 52: 8-790; TK..KKA, TD, 29: 44a; TK. KKA, TD, nr. 43: 5b, 8a). Trabzon sancağından İstanbul ve Rumeli'ye sürülen veya farklı sebeplerle sancağı terk eden Hıristiyan mülk sahiplerinin nerede oturduklarına ilişkin kayıtlar bulunmadığından ve bunlara ait mülklerin ve bâğâtan elde edilen şira hisselerinin ayrı ayrı kazalarda bulunmasından dolayı bunların Trabzon şehrinde oturan Tekfur'un görevlileri olduğu düşünülmektedir.

Sürgün edilenlerin aileleriyle birlikte nüfusları yaklaşık olarak 400-500 dolayında idi. Bunların dışında bazı müverrihlere göre 800 (Lowry, 1981: 56) ve bazı müverrihlere göre de 1500 genci (Kritovoulos, 1328: 175) Fatih'in İstanbul'a gönderdiği ve bunlardan başka birçok kişiyi farklı yerlere sürdüğü düşünülürse, Trabzon şehrinde başka yerlere sürülen Hıristiyanların sayısı 2000 ilâ 2500 kişiye ulaşmaktadır. Bu da fetihten önceki şehirdeki nüfusun üçte birini oluşturmaktaydı.

Fetihden sonra Trabzon şehrinde Hıristiyan nüfusla ilgili ikinci bir sürgün hadisesi 1515-1553 yılları arasında olmuştur. Bu ikinci sürgün sırasında Hıristiyan nüfus Benderereğli (Karadeniz Ereğlisi), İstanbul, Niğbolu, Kefe ve Tokat'a sürülmüştür. Trabzon sancağına ait Tahrir Defterleri'nde ikinci sürgünle ilgili kayıtlar yoksa da zimmî nüfusun sürüldükleri sancaklara ait Tahrir Defterleri'nde gerekli bilgiler mevcuttur.

1515-1516 tarihli tahrir verilerine göre Benderereğli'de 6 hâne "*Trabzon*" diye anılan bir Hıristiyan nüfus bulunmaktaydı (Faroqhi, 1993: 138).

1528-1529 (H. 935) tarihli ve 370 numaralı *Tapu Tahrir Defteri*'nde Niğbolu sancağına tabi Lofça kazasının mahalleleri arasında "*mahalle-i Trabzonluyan*" adında bir mahalle bulunmaktadır. Adı geçen mahallede yaşayanların zimmî olduğu ve 9 hânedan ibaret buldukları kaydedilmektedir (BOA, TD, nr. 370: 531). 1540 (H.947) tarihli İstanbul Tahrir Defteri'nde yer alan bilgilere göre Trabzon'dan İstanbul'a 18 hânesi Er-

meni olmak üzere toplam 297 hâne Hıristiyan sürülmüştür (BOA, *TD*, nr. 210: 25-30; BOA, *TD*, nr. 240: 41, 82-85).

1542 tarihli Kefe sancağı tahrir kayıtlarından Kefe şehir merkezinde “*cemaat-ı Trabzoniyân*” adıyla anılan ve Trabzon’dan yeni getirildikleri anlaşılan 64 hânedan oluşan bir gayr-i Müslim topluluğun bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Yine 1520 ve 1542 tarihli kayıtlarda cemaat olarak kaydedilen ve önemli bir bölümü Kefe şehrinde bulunan gayr-i Müslimlerin büyük bir kısmının Trabzon sancağından Kefe sancağının çeşitli şehirlerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır (Öztürk, 2000: 201, 228-229, 236-237, 244-245, 259-260, 268, 278).

Yine 1554 (H. 961) tarihli Tahrir Defteri’nde Tokat şehrinin mahallelerinden Pazarcık’ta “*Trabzonî*” diye anılan 3 hâneye rastlanmaktadır (BOA, *TD*, nr. 287: 66).

Kocaeli sancağına ait 1561 tarihli *Vakıf Tahrir Defteri*’nde yer alan kayıtlara göre Çengelköy nüfusu içinde 6 nefer Hıristiyan Trabzonlu bulunmaktaydı. Yine aynı tarihlerde Kadıköy’de 1 nefer Hıristiyan Trabzonlunun kaydı görülmektedir (TK. KKA, *TD*, nr. 579: 23a, 23b, 24a, 46b).

1563-1564 tarihli kayıtlarda Çengelköy’de 1 Trabzonlu iskân etmekteydi (Tilaver vd., 2004: 379-385, 386-389).

Evliya Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman’ın emri ile tesis edilen Yeniköy kasabasının 3000 kadar evden (hânedan) oluştuğunu ve burada yaşayan halkın tamamının “Trabzonlu” olduğunu belirtmektedir (2008: 419; Kömürciyan, 1998: 264). Yine Evliya Çelebi, Arnavutköy’de 1000 kadar Rum ve Yahudi evi bulunduğunu ve “*Rum Hıristiyanların çoğunun Lâz*” olduğunu kaydederken (2008: 414), Robert Mantran bunların “*Trabzon kökenli Rumlar*” olduklarını ifade etmektedir (1986: 57 dnp. 40).

Evliya Çelebi’nin verdiği bilgiler ve Mantran’ın değerlendirmeleri göz önüne alınırsa, XVI. asırda İstanbul’un Yeniköy ve Arnavutköy kasabalarında Trabzon sancağından sürülen yaklaşık 3500 hâne Hıristiyan’ın yaşadığı anlaşılmaktadır. Bunların çoğunun Trabzon sancağının kaza ve nahiyelerinden ve bir kısmının da Trabzon şehriden sürüldükleri düşünülmektedir.

1515-1553 yılları arasında gerçekleşen dışa yönelik ikinci iskân hareketinde 3500-4500 Hıristiyan, Trabzon şehriden başta İstanbul olmak üzere başka sancaklara yerleştirilmiştir. Nitekim 1518 tarihli bir kayıta Trabzon şehrindeki Hıristiyan nüfus yaklaşık 6850 kişi iken (BOA, *TZTD*, nr. 1: 794), 1515-1532 tarihleri arasındaki kayıtları içeren defterlerde 6000’e düşmüş (BOA, *TD*, nr. 53: 5; BOA, *TD*, nr. 387: 716, 717), 1554 tarihli *Tahrir Defteri*’nin verdiği bilgilere göre de 3500’lere inmiştir (BOA, *TD*, nr. 288: 10-14, 16-18, 20, 23-25, 26). 1518-1554 tarihleri arasındaki arşiv malzemesinin içinde Trabzon şehrindeki Hıristiyan nüfusun 2 hâne dışında ihtida ettiğine dair bir kayıt olmadığına göre eldeki bu bilgileri başka türlü yorumlamak da mümkün değildir.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Trabzon şehrinde dışa yönelik iskân siyasetinin yalnız Hıristiyanlar için değil aynı zamanda Müslümanlar için de uygulandığı görülmektedir. Nitekim 1475-1476 (H.880) yıllarda Hasköy’e bağlı bazı köylerdeki “*Murad Bey veled-i Malkoç*” evlatlık vakfının Trabzonlu Hamza’ya timara verildiği görülmektedir (Gökbilgin, 1952: 276). 1487 yılında Vulçitrın sancağında “*Yunus Trabzonî*” timar tasarruf etmekteydi. 1501 tarihinden önce İskenderiye kalesinin kapudanlık görevi Yunus Trabzonî’nin

elindeydi (Şahin vd., 1994: 74). 1515 tarihli kayıtlarda 3 hâne Trabzonlunun Giresun şehrinde oturduğu görülmektedir (BOA, TD, nr. 52: 603, 604). 1518 yılında Trabzonlu Süleyman Çelebi, Yahya Çelebi ve Budak adlı şahıslar Mardin sancağında zeamet tasarruf ediyorlardı (Göyünç, 1969: 141, 152, 153). Yine aynı tarihte *Hacı Trabzonî*'nin Harput sancağında timar tasarruf ettiği (Ünal, 1989: 185, 186), 1516-1518 tarihli 60 numaralı *Tapu Tahrir Defteri*'nde "*Trabzonlu Kara Mustafa*"nın Bayburd sancağının sipahilerinden olduğu ve 1522-1525 tarihli 95 numaralı *Tahrir Defteri*'nde de "*Dergâh-ı Âlî yenicilerinden Trabzonlu İskender'in*" aynı sancakta timar sahibi bulunduğu anlaşılmaktadır (Miroğlu, 1975: 146, 147). 1530 yılında da Şüca ve Üveys Trabzonî'nin Kemah sancağında timarlı sipahi oldukları görülmektedir (Miroğlu, 1990: 168).

1542 tarihli bir tahrir kaydında Kefe şehrinin İç kaledeki Frenk Hisarı semtinin Nasuh Reis mahallesinde Trabzonlu Hamza b. Mahmud isimli şahsın iskân ettiği belirtilmektedir. Kefe'ye yerleştirilen Trabzonlu Müslümanların birkaç kişi ile sınırlı olmadığı anlaşılmaktadır (Öztürk, 2000: 229 dnp. 124).

1543 yılında Ayıntab kalesi mertleri içinde Hamza Trabzonî'ye tesadüf edilmektedir (Özdeğer, 1988: 314, 375, 376). Yine Diyarbakır'da Hızır Trabzonî adında birinin timar tasarruf ettiği bilinmektedir (Barkan, 1980: 786). 1533-1534 tarihli kayıtlarda İstanbul'daki *cemaat-ı gılman-ı acemiyan*" arasında çakırcı, doğancı ve sarrâc olarak görev yapan 21 nefer Müslüman Trabzonlu'ya rastlanmaktadır (BOA, KK, BRK, nr. 1863: 24, 34, 123, 182). 1554 tarihli Tahrir Defteri'ndeki kayıtlara göre Tokat'ın "*Pazarcık nâm-ı diğer Semerkandî*" mahallesinde Ramazan Trabzonî adında bir hâne sahibi bulunmaktaydı (BOA, TD, nr. 287: 11).

1562 tarihli bir kayıta İstanbul'da Trabzonlu Mahmud adında birinin "*sâkin*" olduğu ve Trabzon'da bulunan evinin satıldığı belirtilmektedir (TŞS, nr. 1817: 9a).

1590-1591 (H. 999) tarihli Kocaeli sancağına ait *Tahrir Defteri*'nde yer alan kayıtlara göre Üsküdar kasabasının mahallelerinden biri "*Ahmet Çelebi Trabzonî*" olup, bu mahallede muhtemelen Trabzon şehir merkezinden gelen veya getirilen 16 hânenin iskân ettiği görülmektedir (BOA, TD, nr. 630: 518). Aynı sancağa ait XVII. yüzyılın ilk çeyreğine ait defterde de bu mahalle ile ilgili bilgiler aynen tekrarlanmakta ve mahallede 15 hânenin ikamet ettiği kaydedilmektedir (Güneş, 2004: 55).

Bu bilgilerin ışığında yaklaşık 275 kişiden oluşan Trabzonlu Müslüman nüfusun Trabzon şehri dışında başka sancaklarda oturduğu görülmektedir. Bunların sürgüne tabi tutulduklarına dair bir kayıt yoksa da muhtemelen bunlar ya bu sancaklara sürülmüş ya da kendiliğinden yerleşmişler veya ticaret amacıyla başka yerlere gitmişlerdir.

Dışa yönelik iskâna etki edebileceği düşünülen başka etkenler arasında şu hadiseler zikredilebilir: 1514 yılında Trabzon'da büyük hasara yol açan bir yangın çıkmıştır (Sümer, 1992: 82). Yine 1565-1566 tarihli *Trabzon Şer'iyye Sicili*'nde yer alan dört ayrı kayıta belirtildiği üzere şehir halkının vebadan dolayı "*perâkende*" olmuştur. Halkın perâkende olmasından dolayı bazı vakıflara ait gelir getiren yerlerden mukataaya verilen yerleri ellerinde bulunduran şahısların vakfa vereceği paradan indirim yapıldığı kaydedilmiştir. Ancak bu indirimin halk dönünceye kadar geçerli olduğu vurgulanmıştır (TŞS, nr. 1818: 26b, 59a, 66a). Perâkende olan halkın geri dönüp dönmediğine dair sicillerde bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

b.b. İçe Yönelik İskân ve Sürgünler

İçe yönelik iskâna gelince, fetihten sonra Trabzon şehrine sürgün yoluyla Müslüman Türklerin yerleştirildiğini o devrin müverrihleri bildirmekle beraber, bunların nereden getirildikleri ve sayılarının ne kadar olduğu konusunda bilgi vermemektedirler. Bu konudaki bilgileri Trabzon sancağına ait *Tahrir Defterleri*'nden elde etmek mümkündür. Zira bu defterlerde hem Trabzon sancağı geneline ve hem de Trabzon şehrine yerleştirilen Müslüman Türkler konusunda geniş malumat bulunmaktadır.

1486 tarihli *Mufassal Timar Defteri*'nde yer alan bilgilere göre, Trabzon şehrine ilk iskân edilen Müslüman Türklerin büyük bir çoğunluğu sürgün yoluyla, geriye kalanı da kendi istekleriyle yerleşmişlerdir. Sürgün yoluyla iskân emrini Sultan II. Mehmed Han vermiştir. Sürgün yoluyla Trabzon şehrine yerleştirilen Müslüman Türkler 202 hâne olup bunlar Niksar, Sonisa (bugün Taşova ilçesine bağlı Yeşilirmak kıyısında bir köy) maa Kalanik, Lâdik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorumlu, Gümüş (Gümüşhacıköy), Merzifon, Tokat, Samsun şehri, Samsun nahiyesi, Turhal, Zile, Göl-Canik (Gölköy), Satılmış-Canik (Perşembe), Kağala ve Gedegare (Vezirköprü) gibi Orta Anadolu şehir ve kasabalarındandı (BOA, MAD, nr. 828: 6-10).

Trabzon şehrine kendi istekleriyle yerleşen Müslüman Türkler 56 hâne olup (BOA, MAD, nr. 828: 10-11), bunların nereli olduklarına dair kayıtlarda bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bunlar da yakın sancaklardan gelerek Trabzon şehrine yerleşmişlerdir.

Bunların dışında Trabzon kalesinde görev yapan toplam 118 nefer Müslüman kale müstahfızı ve azeb de başka sancaklardan getirilip görevlendirilmiştir.

Bu bilgilerden fetihten sonra Trabzon şehrinde takip edilen iskân politikası sonucunda yaklaşık 2000 kişiden oluşan bir Müslüman Türk grubunun 1486 yılı kayıtlarına göre şehre yerleştirildiği anlaşılmaktadır (BOA, MAD, nr. 828: 511-580, 654-685).

1515 tarihli Trabzon livasına ait *Tahrir Defteri*'nin Trabzon şehri ile ilgili kısmı kayıp olduğundan, 1486 ilâ 1515 yılları arasında şehre Müslüman Türk nüfusunun yerleştirilip yerleştirilmediği konusunda 9 nefer haricinde bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Bu 9 neferin Trabzon kalesinde görev yapan azebler olduğu görülmektedir. Bunlar da Samsun, Bursa, Gelibolu, İzmir, Edirne, Canik ve Kefeli idi (BOA, TD, nr. 52: 105, 107, 110, 114, 120, 121, 123, 124, 199).

Müverrih Osman'ın verdiği bilgiye göre 1514 (H.920) yılında Safevîlerin üzerine sefere çıkan Sultan Selim'e kılavuzluk eden Ferruḫşad Bey'den başka 12 Akkoyunlu beyi bulunmaktaydı (Osman, 1961: 14, 16). Bu 13 beyle birlikte sayısının ne kadar olduğu bilinmeyen Akkoyunlu ahalisi, 1501'de Tebriz'in Şah İsmail tarafından işgali üzerine bunun zulmünden kaçarak Trabzon sancağına iltica etmişlerdir (Ali Kemal, 1932: 86; Kırzioğlu, 1976: 84-85 dpn. 5). İltica eden Akkoyunlulardan kaç hânenin Trabzon şehrine yerleştiğini, 1515 tarihli tahririn şehirle ilgili kısmı mevcut olmadığından ve diğer arşiv kayıtlarında konu ile ilgili bilgi bulunmamasından dolayı tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak 23 Ekim 1564 (H.Rebiü'l-evvel 972) tarihli bir kayıтта Şirvanzâde'nin şehirdeki evlerinin satıldığından bahsedilmektedir (TŞS, nr. 1818: 87a). 1572-1573 (H.980) tarihli bir başka kayıтта bir Şirvanî'nin Trabzon sancağında zeamet sahibi oldu-

ğu görülmektedir (BOA, *TZTD*, nr. 36: 448). Yine 1583 tarihli *Tahrir Defteri*'nde Hatuniye Camii İmaretî mahallesinde “*Muradhanî veled-i Abdullah*” adıyla bir hânenin kaydı söz konusudur (TK. KKA, *TD*, nr. 29: 12b). Muhtemelen bu hâne sahibi Muradhanlı sülalesindedir.

1486-1520 yılları arasında Müslüman Türk nüfusunun çoğalmasi gerekirken yaklaşık 2000'den 1700 kişiye düştüğü görülmektedir. Bu dönemde Müslüman nüfusun azalmasında, bilhassa Safevî ve Kölemenlerle savaş hali bulunması dolayısıyla ahali naklinin durması, buna mukabil Trabzon dışına hâne nakli gibi sebepler rol oynamış olmalıdır.

Trabzon şehrine Müslüman Türk nüfusunun yerleştirilmesi ile ilgili üçüncü iskân hareketi 1554 tarihli tahrir kayıtlarında yer almaktadır. Bu deftere göre şehre yeni yerleştirilen Müslümanlar 297 hâne ve 51 mücerreden ibarettir (BOA, *TD*, nr. 288: 7-8, 8-9, 18, 19, 20-23, 25, 26-27). Şehre yeni yerleştirilenler arasında 4 hâne yeni Müslüman'a rastlanmaktadır. Bu yeni Müslüman olanlar, dışarıdan gelip, şehre yeni yerleşen gayr-i Müslimler içinde zikredilmektedir (BOA, *TD*, nr. 288: 9, 18, 25). Bunlardan 12 hâne ve 2 mücerredin Türkmân (Türkmenler) olduklarına işaret edilmektedir. 25 hâne ve 2 mücerred de Erzurum, Karaman, Canik, Amasya, Kastamonu, Samsun, İzmit, Rume-li, Acem (İran), Arabistan ve Torul'dan getirilip şehre yerleştirilmişlerdir. Kayıtlarda 260 hâne ve 47 mücerredin hangi sancaklardan getirilip şehre iskân edildikleri ile ilgili bilgi verilmemektedir. Ayrıca 1564 tarihli bir sicil kaydında şehirde yaşayan bir hânenin Karamanlı olduğu belirtilmektedir (*TŞS*, nr 1818: 103b). 1554-1564 tarihli kayıtlarda Trabzon şehrine yaklaşık 1550 Müslüman'ın yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Şehre dördüncü kez Müslüman-Türk nüfusunun yerleştirilmesi ile ilgili bilgilere 1583 tarihli tahrir kayıtlarında rastlanmaktadır. 1583 tarihli Trabzon sancağına ait 29 numaralı *Tahrir Defteri*'ne göre şehre 3 hâne Karamanlı ve 8 hânedan oluşan bir seyidler grubu iskân edilmiştir (TK. KKA., *TD*, nr. 29: 7a, 8a, 11b, 12a, 18b). Trabzon şehrine yerleştirilen Müslümanların sayısı bu kadar olmamalıdır. Çünkü 1554'te 574 hâne ve 142 mücerreden meydana gelen şehir daimî Müslüman nüfusu, 1583'te 1134 hâneye çıkmıştır. 29 yılda nüfusun %88, yıllık olarak da %3 oranında arttığı görülmektedir. Bu artış oranı o dönemin nüfus artış nispetine göre oldukça fazladır (Barkan, 1970: 167-170).

1554 tarihinde görülen 142 mücerredin 4-5 yıl sonra hâne oldukları düşünüldüğünde, bunların 25 yıl sonra ve (Lowry'nin Trabzon şehri için öngördüğü) %1.440 nüfus artışıyla 193 hânelik bir nüfusa ulaştıkları görülür. 574 hânelik nüfus da 29 yılda aynı nüfus artış oranıyla 814 hânelik bir nüfusa ulaşır. Bu duruma göre Müslümanların 1583'te 1007 hânedan oluşan bir nüfusa ulaşabilecekleri düşünülebilir. 12 hâne de başka sancaklardan gelip şehre yerleştiğine göre 1583 yılında toplam Müslüman nüfusu 1019 hâne olmalıdır. Hâlbuki bu tarihte Müslümanların nüfusu 1134 hânedir. 115 hânelik bir fark kalmaktadır ki, muhtemelen bu fark 1554 tarihinden sonra Trabzon şehrine yeni yerleştirilen Yörük taifesi ve 1555'ten sonraki mücerred nüfusun hâne olması ile dengelenmektedir. 1583 tarihli defterde bulunan bir kayıta Torul'a bağlı Akdağ Yaylası'nda yaylacılık yapanların Trabzon şehrinde “*sâkin olan Yörükân taifesinin kona geldikleri yurtları*” olduğu vurgulanmaktadır (TK. KKA, *TD*, nr. 29: 176a). Bunlardan bir kısmının Trabzon şehrinde bulunan Çağırkanlı taifesinden (bk. *TŞS*, nr. 1818, s. 97b, 98a)

olduğu düşünülmektedir. Bu Yörük taifesinin varlığına 1583 yılından önceki defterlerde rastlanmaması bunların Trabzon şehrine yeni yerleştiklerini ortaya koymaktadır. Bunların bir yaylayı şenlendirecek kadar nüfusa sahip olmaları yukarıda verilen 115 hânelik rakamı doğrulamaktadır.

Görüldüğü üzere dördüncü iskân hareketi sonucunda yaklaşık 850 kişiden oluşan bir Müslüman-Türk nüfusu Trabzon şehrine yerleştirilmiştir.

Trabzon şehrinden olan Mehmed Âşık'ın verdiği bilgiye göre, Sultan II. Mehmed Han Trabzon'u fethettiğinde çevre beldelerden nakil ile buraya yerleştirdiği halktan başka, "*Çepni ve Lazdan mürekkep*" bir kısım halkı da yerleştirmiştir (t.y: 27b). Âşık'ın verdiği bilgileri 1486 tarihli 828 numaralı defter tasdik etmemektedir. Çünkü bu defterde Çepnilerin Trabzon şehir merkezine iskân edildiğine dair açık bir kayıt bulunmamaktadır. Trabzonlu Mehmed Âşık'ın verdiği bilgi 1486'dan sonraki döneme ait olabilir. Ancak bu tarihten sonraki *Tahrir Defterleri*'nde ve diğer arşiv belgelerinde Çepnilerin Trabzon şehir merkezine kendiliğinden veya sürgün yoluyla yerleştirildikleri hakkında açık bir bilgi mevcut değildir. Bunlar hangi Türk oymağından oldukları belirtilmeden Trabzon şehrine yerleştirilmiş olmalıdırlar. Nitekim 1486 tarihli tahrirde Trabzon şehrine kendi istekleriyle yerleşen 56 hâne Müslüman Türk'ün (BOA, MAD, nr. 828: 10-11) Çepni olması muhtemeldir. Yine şehre, fetihten sonra sürgün yoluyla yerleştirilen Türklerin önemli bir bölümü Çepni olarak bilinen Taceddinoğulları ve Hacı Emiroğulları beyliklerinin (Yücel, 1983: 89; 1989: 122-123) hakimiyet sahalarından getirilmişlerdir (BOA, MAD, nr. 828: 6-10) 1554 tarihli 288 numaralı *Tahrir Defteri*'nde 12 hâne ve 2 mücerred "*Türkmân*" olarak kaydedilen toplam 62 kişinin Çepni, Çağırkanlı, Akkoyunlu veya başka bir Türk oymağına mensup olup olmadıkları hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

İçe yönelik iskân siyaseti yalnız Müslümanlara değil, aynı zamanda Hıristiyanlara yönelik olarak da uygulanmıştır. Nitekim 1518 (H. 924) tarihli bir kayıta Trabzon şehrindeki Hıristiyan nüfusla ilgili bilgi verilirken bu nüfusun bir kısmının dışardan gelip şehre yerleştiği belirtilmektedir (BOA, TZTD, nr. 1: 794). Ancak bunların sayısı hakkında bir bilgi verilmemektedir.

1519-1553 yılları arasında uygulanan dışa yönelik iskân siyaseti sonucunda şehirde bulunan zimmî nüfus hayli azalmıştır. Ancak 1554 tarihli tahrirde yer alan kayıtlara göre 112 hâne ve 66 mücerreden oluşan (BOA, TD, nr. 288: 11, 17-18, 25), yaklaşık 650 kişilik bir Hıristiyan nüfus şehre yeni yerleştirilmiştir. Şehre yeni iskân edilen Hıristiyan nüfusun bir hâne ve bir mücerredi Karamanlı, bir hânesi de Canikli olduğu kaydedilmiştir. (TK. KKA, TD, nr. 29: 15a,17b) Geriye kalan Hıristiyanların büyük çoğunluğunun şehre Trabzon sancağının kazalarından mı, yoksa başka sancaklardan mı yerleştirildiği hususunda bir kayta rastlanmamıştır. 1583 tarihli kayıtlara göre de şehre 30 hâne (TK. KKA, TD, nr. 29: 15a,17b), yaklaşık 150 kişilik bir zimmî nüfus yerleştirilmiştir. Bu son Hıristiyan grubun nereden getirilip şehre yerleştirildiği konusunda bilgi verilmemiştir.

Sonuç olarak fetihten XVI. yüzyılın sonuna dek Trabzon şehrindeki nüfusun yükselişine ve düşüşüne yönelik en önemli etken takip edilen içe ve dışa yönelik iskân siyasetidir. Az da olsa şehirde yaşanan bazı afetler de şehir nüfusunun azalmasına etki etmiştir. 1486-1583 yılları arasında yaklaşık bir yüzyıllık dönemde şehirde 8'i erkek ve 2'si kadın olmak üzere toplam 10 kişinin ihtida ederek Müslüman olduğu anlaşılmakta-

dır. 1486 tarihli kayıtlarda 1 kişi (BOA, *MAD*, nr. 828: 26), 1554 tarihli kayıtlarda 4 kişi (BOA, *TD*, nr. 288: 9, 18, 25), 1556-1566 tarihleri arasında 3'ü erkek ve 2'si kadın olmak üzere toplam 5 kişi (*TŞS*, nr. 1815: 88b; *TŞS*, nr. 1818: 76b; *TŞS*, nr. 1819: 57b) ihtida ederek Müslüman olmuştur. Görüldüğü üzere ihtida olayının Müslüman nüfusun yükselişine ve Hıristiyan nüfusun düşüşüne pek etkisi olmamıştır. Bütün bu bilgilerden XV ve XVI. yüzyıllarda Trabzon şehrinde yaşayan Müslüman nüfusun Türk kökenli olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır.

B. XVII.-XVIII. Asırlarda Şehir Nüfusu, Dışa ve İçe Yönelik İskânlar

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Trabzon şehrinin nüfusunu belirlemek için, XV. ve XVI. yüzyıllarda olduğu gibi *Tahrir Defteri* kayıtlarına benzer yeterli veriler bulunmamaktadır. Bu yüzyıllardaki şehir nüfusu, *Avâız Hâne*, *Cizye*, *Nezir (Kefalet)* ve *Şer'iyye Sicili Defterleri* kayıtlarından yararlanılarak tespiti çalışılacaktır.

Avâız XV. ve XVI. asırlarda olağanüstü hallerde alınan bir vergi iken, XVII. asırda ise düzenli olarak alınmaya başlanmış ve 1830 yılında da kaldırılmıştır. *Tahrir Defterleri'nde* olduğu gibi *Avâız Defterleri* de mufassal ve icmâl olmak üzere iki şekilde düzenlenmiştir. *Mufassal Avâız Defterleri* şehir, kasaba ve köylerde ikamet eden yetişkin erkek nüfusun (vergi mükellefi reâyâ, piyâde, müselleme gibi askeri zümreler ve mütekdiler) şahıs ve baba adları ile birlikte ve yekünleri de “*neferen*” kaydedildikten sonra muaf olanlar haricindeki nüfusun kaç avâız hânesine tekabül ettiğinin hesaplanıp yazıldığı defterlerdir. *İcmâl Avâız Defterleri* ise mufassal defterlere kayıtlı olan gerçek hânelere birden fazla hâne birleştirilerek oluşturulan avâız hânelerinin sayısı ve vergi nispetlerini ihtiva etmektedir. Avâız hânelerinin kaç gerçek hânedan oluştuğu zaman ve yöreye göre değişkenlik göstermektedir (Barkan, 1978: 13-19; Sahillioğlu, 1991: 108-109). 1683 tarihli Trabzon sancağı ve bu sancağa tabi kazalara ait yerleşim birimi avâız kayıtlarını ihtiva eden deftere göre bir avâız hâne yaklaşık 20 gerçek hânedan teşekkül etmekteydi (BOA, KK, *MK*, nr. 2703: 46a-50a).

Avâız hâne vergisi askeri zümrelerden, tüccarlardan, dini hizmet ifa eden cami ve zaviye görevlilerinden, muhassıl, amil gibi görevlilerden, vakıf reâyâsından ve pirifâni, kör, topal gibi çalışamayacak durumda olanlardan alınmamaktaydı (Küçük, 2007: 38, 39-40, 51, 103).

Avâız vergisi için temel dayanağın toprak sahibi hâne olmak esastır. Bu verginin şehirlerde şehrin surları dışında bağ ve büyük bahçelerle uğraşan hânelere, köy iskân birimlerinde de evi ve toprağı olan hânelere alındığı anlaşılmaktadır (Güçer, 1964: 73 ;Emecen, 2005: 133-134; 2010: 115; Açık, 2012: 68, 120).

a. XVII. Yüzyılda Trabzon Şehir Nüfusu

1651 yılı avâız kayıtlarına göre, Trabzon şehrinde avâız vergisi vermekle mükellef 14,5 avâız hâne bulunmaktaydı (BOA, KK, *MK*, nr. 2605: 16b). Bunlar da yaklaşık 1450 kişilik nüfus demektir. Mahalle isimlerinden anlaşıldığına göre bunların 350 kişisi Müslüman, geriye kalan 1100 kişisi de Hıristiyan'dır. 1681-1682 yılı kayıtlarına göre; Trabzon şehrinde avâız vergisi vermekle yükümlü 75 Müslüman ve 219 Hıristiyan olmak üzere toplam 294 hâne bulunmaktaydı. Tabakhâne mahallesinde 40, Boztepe mahallesinde de 23 olmak üzere toplam 63 hâne **Müslüman** avâız

vergisinden muaftı. Buna göre şehirde bağ ve bahçecilikle meşgul olan toplam 357 hâne olup (BOA, KK, MK, nr. 2697: 1b-3a, 13a-13b), bunlar da yaklaşık 1800 kişilik bir nüfusa tekabül etmekteydi. “*Molosî hıfz ve hirâset*” karşılığında avârizdan muaf 70 hâne Ermeni’yi hesaba kattığımızda büyük ağırlıklı olarak şehrin doğu varoşlarında 2000-2500 kişilik bir nüfusun yaşadığını ve bunların da büyük çoğunluğunun bağ ve bahçecilikle uğraştığını söylemek mümkündür.

1681-1682 yıllarında Boztepe ve Tabakhâne mahallelerindeki Müslüman nüfusun avâriz vergisinden muaf oldukları göz önüne alındığında, bu tarihte avâriz vergisi vermekle yükümlü Müslümanların 375 kişiden meydana geldiği ortaya çıkmaktadır. Avârizdan muaf ve avâriz vermekle mükellef doğu varoşlarındaki Müslüman nüfusun yaklaşık 700 kişiden teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. 1651-1682 yılları arasındaki 31 yıllık dönemde avâriz vergisi vermekle yükümlü Müslüman nüfus 25 kişi artmış, gayr-i Müslim nüfus da 10 kişi kadar azalmıştır.

1627 ve 1746 tarihli Trabzon iskele gümrüğüne ait mukataa muhasebe defterlerinde yer alan bilgiye göre; mukataa gelirlerinden Trabzon kalesini korumakla görevli beşliyan cemaatinden 100 nefer, yine kale muhafazası ile görevli 2 nefer ebna-i sipahiyan ve 5 topçuya, yine Trabzon şehrindeki cami ve mescitlerde görev yapan toplam 96 neferden oluşan imam, hatip ve müezzin gibi görevlilere maaş veriliyordu (BOA, D.BŞM-TZG, nr. 17230: 2-3; İ. Bostan, 1999: 306). Kaledeki görevlilerin sayısı 1637’de 261, 1700-1701’de de 200 neferdi (Çelik, 2000: 139, 141).

Yüze yakın Müslüman din görevlisinin görev yapığı ve 200-261 nefer kale görevlisinin görev icra ettiği bir toplumda 700 kişiden oluşan bir Müslüman nüfusun bulunduğunu söylemek mümkün değildir. O halde XVII. yüzyılda Trabzon şehir nüfusu ne kadardı? Şu an elimizde bulunan verilerle bu soruya sağlıklı cevap vermek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte bazı verilerle konuya kısmen açıklık getirebilir.

Nitekim şehrin batı varoşlarındaki Ayasofya, Faroz, İmaret, Kavakmeydanı ve Tekfurçayırı mahalleleri Hatuniye evkafından oldukları için burada yaşayan halktan avâriz vergisi alınmamaktaydı (Tosun, 2013: 26-27). Yine kale surlarıyla çevrili olan şehrin merkezinde ikamet eden halktan avâriz vergisi alındığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Şehrin merkez mahallelerinde ikamet eden halkın ticaret erbabı, din görevlisi, yönetici ve beylerbeyinin maiyeti olmasından, yine şehrin doğu varoşlarındaki Müslüman halkın önemli bir bölümünün ticaretle iştikal etmesinden dolayı avâriz vergisinden muaf tutulduğu düşünülmektedir. Bu bilgiler ve 1583 yılına ait Müslüman nüfus verilerinden hareketle XVII. yüzyılda Trabzon şehrinde yaşayan Müslümanların 8 ila 10 bin aralığında bir nüfusa sahip oldukları tahmin edilmektedir.

Şehirde yaşayan gayr-i Müslim nüfusa gelince, bunların nüfusunu avâriz kayıtlarıyla belirlemek mümkün değildir. Nitekim 1625 ve 1628 yıllarında Trabzon şehrinde yaşayan Hıristiyanlardan 1573 hâne üzerinden cizyelerinin toplanması emredilmekle beraber, bu vergi ancak 1050 neferden alınabildi. (Açık, 2012: 190, 285). Bu tarihlerde Hıristiyan nüfusun 5250 kişi civarında olduğu anlaşılmaktadır. 1643, 1651, 1654 ve 1655 tarihli Trabzon Şer’iyye Sicilleri ve diğer arşiv kayıtlarında yer alan bilgilere göre, Trabzon şehrinde cizye vergisi vermekle yükümlü toplam 838 cizye hânesi bulunmaktaydı (BOA, MAD, nr. 9839: 34; İnan, 2013: 36, 61 dph. 15, 286). Bunlar da yaklaşık 4200 kişilik bir gayr-i Müslim nüfusa tekabül etmekteydi. Ancak

1684 tarihli cizye kayıtlarına göre Trabzon şehrinde on dört mahallede toplam 310 cizye hânesi bulunmaktaydı (Tosun, 2013: 28). Cizye hânelerinin 10 hânesi Hemşin'den gelenlerle birlikte 80 hânesi Ermenilerden, 230 hânesi de diğer Hıristiyanlardan meydana gelmekteydi. Bunlar yaklaşık 1500-1600 kişilik nüfusa tekabül etmekteydi. XVII. yüzyılın sonlarında şehirdeki gayr-i Müslim nüfusun bu kadar olmadığı Hristos, Aya Vasil, Zoğraf maa Kemer kaya, Aya Gorgor maa Aya Kiraki maa Tuzluçeşme ve Zimmîyân-ı Eksotha mahallelerine ait cizye hânelerinin verildiği kayıtlarda “*gayr-i ez şahinciyan*” ve “*gayr-i ez çakırciyan*” gibi ibarelerden anlaşılmaktadır. Ancak gerçek nüfusu ortaya koyacak verilere ulaşılamamakla beraber bu yüzyılda gayr-i Müslim nüfusun 5 ila 6 bin kişi civarında olabileceği tahmin edilmektedir.

Bu bilgi ve tahminlerin aksine; 1817-1819 yıllarında Karadeniz kıyılarını dolaşarak Trabzon şehri hakkında bilgi veren Trabzonlu P. Minas Bijiskyan, Sultan I. Ahmed'in hükümdarlığı devrinde (1603-1617) şehirde Müslim ve gayr-i Müslimlerden oluşan 18 bin hânedan ibaret bir nüfusun yaşadığını kaynak vermeden ileri sürmektedir (1969: 58). Verilen rakam yaklaşık 90 bin kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir ki, bunun doğru olma ihtimali çok zayıftır. Nitekim 1583 tarihli tahrir kayıtlarına göre Trabzon şehrinde Müslüman ve gayr-i Müslimlerden oluşan yaklaşık 11 bin kişilik bir nüfus bulunmaktaydı. Nüfusun yaklaşık %55'i Müslüman ve %45'i de Hıristiyanlardan oluşmaktaydı (Bostan, 2002: 173). Yaklaşık 30 yıl sonra nüfusun 11 binden 90 bine yükselmesi mümkün değildir. Bijiskyan'ın verdiği rakam Trabzon ve Gönnye sancaklarından oluşan Trabzon eyaletinin toplam hâne sayısı olmalıdır. Nitekim 1681-1683 yılları avâriz kayıtlarına göre Trabzon eyaletinde avâriz vergisi vermekle ve bu vergiden hizmetleri karşılığında muaf nüfusun toplamı 17400 hânedan meydana gelmekteydi (Bostan, 2007: 131; 2012: 406).

b. XVIII. Yüzyılda Şehir Nüfusu

XVIII. yüzyılda Trabzon şehir nüfusunun tespitinde avâriz ve cizye kayıtları önemli bir yere sahip olmakla beraber *Nezir (Kefalet) defterleri* daha önemli bir konuma sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim şehre yönelik eşkıyalık faaliyetlerini önlemek ve nizamı tesis etmek için mahalle halkının birbirine kefil yapıldığı, mahallenin tamamına da imamların ve Ocak neferatına da zabıtlarının kefil olduğu bir sistem oluşturularak ikamet ettikleri mahalle adlarının altında isim isim kaydedildiği belirtilmektedir. Hatta bazı mahallelerde kiracılara ve gurbete gidenler ile ahlaksızlara kefil olunmadığı kayıtlardan ortaya çıkmaktadır (Tosun, 2013: 30-31).

Nezir kayıtlarına geçmeden önce avâriz ve cizye kayıtlarında yer alan nüfus bilgilerini aktarmada yarar vardır. 1730 yılı avâriz kayıtlarına göre Trabzon şehrinde Müslüman ve gayr-i Müslimlerden oluşan 21,5 avâriz hânesi bulunmaktaydı (T. Öztürk, 2011: 182, 183). Bunlar da avâriz vergisi vermekle yükümlü ancak bazı görevleri ifâ etmelerinden dolayı avâriz vergisinden muaf tutulan zümrelerle beraber yaklaşık 2800-3000 kişilik bir nüfusa tekabül etmekteydi. Bu sayıya şehrin surları dahilinde ve batı varoşlarında yaşayan halk, kale görevlileri ile doğu varoşlarında ticaretle meşgul olan halk dahil değildir.

XVIII asrın ortalarına ait cizye evrakına dayanılarak yapılan tahminde şehirde 1000 cizye evrakının olabileceği ve bunun da yaklaşık 2000-2500 kişilik gayr-i Müslim

nüfusa tekabül ettiği ifade edilmektedir ki, bu nüfusun şehir için az olduğu düşünülmektedir (Tosun, 2013: 30).

Nezir (Kefalet) kayıtlarına gelince; 1729 tarihli bir nezir kaydına göre Trabzon şehrindeki Müslümanlar 20 bin kuruş, gayr-i Müslimler de 5 bin kuruşa nezre bağlandı. 1731 tarihli nezir kaydında şehirde Müslümanlara ait 28, zimmilere ait de 11 mahalle yer almaktadır. Gayr-i Müslimlere ait mahallelerden ikisinde Ermeniler yaşamaktaydı. Bu tarihte Müslüman mahallelerin 16500 kuruş, gayr-i Müslim mahallelerin de 8500 kuruşa nezre bağlandığı görülmektedir (Tosun, 2013: 31, 32-33).

XVIII. yüzyılda Trabzon şehrinin Müslüman mahalleleri ve Müslüman nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi veren *Nezir (Kefalet) defterleri* 1752 ve 1795 tarihlerini taşımaktadır. 1752 yılında Müslüman nüfusun 31 mahallede 1285 hâne, 1795 yılında da 32 mahallede toplam 1349 hâne olduğu anlaşılmaktadır (Tosun, 2013: 35). Bu hâneler 1752 tarihinde yaklaşık 6500, 1795 yılında da yaklaşık 7000 kişiden oluşan bir nüfusa tekabül etmekteydi. Bu tarihlerde belirtilen kayıtlarda şehrin gayr-i Müslim nüfusu ile ilgili bir bilgi verilmemektedir. 1723 tarihli bir kayıтта Moloz'da bir ambar yapılması için Müslümanlardan 1250 kuruş, Hıristiyanlardan da 500 kuruş toplanması (T. Öztürk, 2011: 147, 243) ve yukarıda verilen nezir kayıtları da göz önüne alındığında XVIII. yüzyılda şehirdeki zimmî nüfusun toplam şehir nüfusunun üçte birine yakın olduğunu söylemek mümkündür. XVIII. yüzyılda şehirdeki Müslüman nüfus toplamlarına şehirde görev yaban askeri sınıf ve beylerbeylerinin sekbanları dâhil değildir. 1700-1701 tarihlerinde kaledeki beşli sayısı 200 nefer iken 1794 tarihinde yarı yarıya düşmüştür (Çelik, 2002: 139, 141; İnan, 2013: 236). Klasik dönemde (XV. ve XVI. yüzyıllarda) şehir nüfusunun % 10'unu askeri sınıf teşkil ederken XVII. yüzyılda bu oranın % 36'ya yükseldiği belirtilmektedir (Açık, 2012: 225-226). XVIII. asırda da askeri zümrenin bu orana yakın sayıda bir nüfusa sahip olduğu düşünüldüğünde şehir nüfusunun askeri görevlileri ve beylerbeyinin maiyeti ile birlikte 13 binle 15 bin arasında olduğu söylenebilir. Bu yüzyılda şehirdeki Müslüman nüfusun 8 bin ile 9 bin, gayr-i Müslim nüfusun da 4 bin ile 5 bin aralığında olduğu tahmin edilmektedir.

XVII. yüzyılda şehir nüfusunun XVIII. asırdan daha fazla olduğu düşünülmektedir. Nitekim XVIII. yüz yılda şehirden dışa ve içe dönük iskânın daha yoğun olduğu gözlemlenmektedir (T. Öztürk, 2011: 185-186; Tosun, 2013: 40-54). Yine XVIII. yüzyılın başında (1701 yılında) Trabzon'a gelen Tournefort şehrin büyük olmasına rağmen nüfusunun az olduğunu belirtmektedir (2005: 119).

c. XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Şehir Nüfusunun Düşüş ve Yükselişinin Nedenleri

c.a. XVII. Yüzyılda Trabzon Şehir Nüfusunun Düşüş ve Yükselişini Etkileyen Faktörler

Trabzon şehri, XV. ve XVI. yüzyıllarda olduğu gibi (Bostan, 2002: 372-392) XVII., XVIII yüzyıllarda da önemli bir liman şehri ve ticaret merkezi olmasının yanında savaşlar için de bir ikmal üssü idi (İ. Bostan, 1999: 305-306; Aygün, 2005: 360; T. Öztürk, 2011: 33-46). Bu stratejik konumundan dolayı yerli ve yabancı tüccarların yerleştiği bir yer olmasının yanında, Müslim ve gayr-i Müslim nüfusun şehirde yerleşmesini teşvik eden bir cazibe merkezi özelliği taşımaktaydı. Ancak XVII. yüzyılda

şehir nüfusunda önemli dalgalanmaların meydana geldiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu asrın ilk çeyreğinde şehirdeki gayr-i Müslim nüfustan 1573 hâne cizye vergisi talep edilip, ancak 1050 hânedan alınabilmesi bunun önemli göstergesidir. Cizye hânelerinin 1643-1655 yıllarında 838 hâneye ve 1684 tarihinde de 310 hâneye düştüğü görülmektedir. Bu durum, şehirde nüfusun bu denli azalmasına etki eden büyük çapta olayların yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir.

Nitekim 1596 yılında timar sisteminin bozulması, XVII. yüzyılın ilk yıllarında taşrada önemli bir güvenlik boşluğuna sebep oldu (İnalçık, 2012: 168-173). Bu boşluğu “*Celaliler*”in doldurma kalkışması “*büyük kaçgunluk*” hadisesini doğurdu (İlgürel, 1993: 254). Diğer taraftan vergi tahsildarı ve sayım görevlilerinin suistimalleri, Kazak baskınları, salgın hastalıklar, Trabzon beylerbeyi Ömer Paşa ile eşkıyanın halka yönelik zulümleri, dışa ve içe yönelik iskân politikaları şehir nüfusunun dalgalanmasında büyük bir etkisi olduğu düşünülmektedir.

c.a.a. “*Celâli İstilas*”, Yöneticilerin Zulmü Sonucunda Zorunlu Göç

Trabzon şehrinin ileri gelen ailelerinden ve “*celâli*” olan Muradhanzadeler’den Ali, Mustafa ve Abdurrahman kardeşler 1604 yılında Trabzon şehri ve çevresinde eşkıyalık hareketlerine katıldı. Bunların isyanını önlemek için Muradhanzade Ali Paşa 1607 tarihinde Trabzon valiliğine getirildi. Ancak şehir ve çevresinde isyanların sona ermemesi ve asayişsizliğin devam etmesi üzerine Kuyucu Murat Paşa bu üç kardeşi 1609’da ortadan kaldırdı (Goloğlu, 2013, 67).

Seyyah Bordier’in verdiği bilgiye göre; 1608-1609 yıllarında Celaliler şehri yağmalayarak varoşlarda yaşayan pek çok Hıristiyan’ın kulaklarını kesmişlerdi (1935:131). Sahil kesiminde yaşayan Hıristiyanların Celalilerin zulüm ve baskısından kurtulmak için iç kesimlere, dağlık bölgelere ve özellikle de XVII. asrın sonlarına doğru kendilerine verilen imtiyazlar sonucu madenlerin bulunduğu Gümüşhâne bölgesine göç ederek buralara yerleştikleri belirtilmektedir (Photiadis, 1985: 186-188).

Söz konusu göçün XVII. yüzyılın ortalarından önce başladığı 1643 tarihli Torul ve Gümüşhâne kazalarının reaya madencileri hâneleri defterinden ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu defterde yer alan kayıtlara göre Gümüşhâne kazasına tabi iki ayrı mahalledeki 43 hânenin “*hariç ez-defter*” reaya olduğu kaydedilmektedir. Gümüşhane madenlerinde çalışan halkın bir bölümü Müslüman, bir bölümü de gayr-i Müslimlerden oluşmaktaydı (BOA, KK, MK, nr. 2601: 1-12).

1609-1610 tarihli bir belgede yer alan bilgilere göre, Trabzon ve Rize bölgelerinde 15 bin cizye vermekle yükümlü Hıristiyan hâneleri bulunurken, XVII. yüzyılın başında Celalilerin baskısı sonucu bunların Bursa, Kefe ve Balkanlara göç ederek sayılarının 2500 hâneye düştüğü anlaşılmaktadır (Güçer, 1964: 20 dph. 70-71; Faroqi, 1993: 338-340, 351). 1610-1611 (H. 1019-1020) tarihli *Ahkâm Defteri*’nde yer alan kayıtlara göre; Sadrazam Murad Paşa’nın *Şark Seferi* esnasında Trabzon başta olmak üzere eşkıya zulmünden zarar gören vilayet, liva ve kazaların beylerbeyi, sancakbeyi, muhafız ve kadılarına gönderilen hükümlerde avâriz, cizye, bedel-i nüzul gibi muhtelif vergilerle ilgili yeniden tahrir yapılması emredilmektedir. Bu tarihte Akçaabad, Yomra nahiyeleri ile Trabzon şehrinde meydana gelen Trabzon kazasında 2250 avâriz vergisi veren hâne bulunmaktaydı (BOA, MAD, nr. 3260: 132).

Haziran 1622 tarihli bir sicil kaydında 1616 ve 1620 yıllarında Trabzon beylerbeyliği yapan Muradhanzade Ömer Paşa'nın "*celâli*" olduğu, yanına eşkiya ve ehl-i fesadı alıp vilayetin ileri gelen ayan, eşraf ve tüccar taifesi ile birçok Müslüman ve Hıristiyan halkın mallarını aldığı ve birçok kimseyi öldürdüğü belirtilerek meclis-i şer'e çağrılarak yargılanması, eğer gelmezse üzerine gidilip şer'le hakkından gelinmesi emredilmektedir. Aralık 1622 tarihli kayıta da; Ömer Paşa meclis-i şer'e gelmediğinden üzerine varılıp hakkından gelindiği ve mallarının müsadere edildiği belirtilmektedir. 1627 tarihli bir kayıta Trabzon beylerbeyisi olan bir başka Ömer Paşa'nın mütesellimi Mahmud Ağa ile şehrin ileri gelenleri bir araya gelerek meclis akdetmişlerdir. Mecliste, daha önce de beylerbeylerinin sekban istihdam ettikleri ancak şimdi ne olduğu bilinmeyen levent taifesinin beylerbeylikte hizmet etmek bahanesiyle kaleye girip yerleştikleri, eğer bunların vilayete herhangi bir zararı dokunursa, beylerbeylerinin sekban istihdam etmelerine razı olmadıkları ifade edilmiştir. (Açık, 2012: 182-183, 326-327).

XVII. yüzyıl ortalarına (1643-1656) ait *Trabzon Şer'iyye Sicili* kayıtlarında Celalilerin, başıbozuk leventlerin, eşkiyanın ve mütesellimlerin halka zulüm yaptıklarına dair çok sayıda belge bulunmaktadır: Nitekim Trabzon şehrinde sakin zimmî taifesi Trabzon valisi Osman Paşa huzurundaki mecliste, kendilerinden 25'er akçadan fazla ispençe vergisi talep edildiğini, buna güçlerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Fazla talep edilen vergiden dolayı ya da Celalilerin ve yöneticilerin baskılarından dolayı bir kısım halkın şehri terk ettiği 1658 yılına ait cizyelerin toplanması için görevlendirilen Ali Ağa'nın şehirdeki 212 zimminin firari olduğunu belirtmesinden anlaşılmaktadır (TŞS, nr.1837:88a-88b).

Trabzon valisi olan Yusuf Paşa'nın, Trabzon'a bir miktar sarıca ve sekban ile geldiği, ancak bunların halkı rahatsız ettiği halkın yaptığı şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde halkın yeniçerilerden de rahatsız olduğu belgelerden ortaya çıkmaktadır (İnan, 2013: 224-225).

Bu dönemde askeri sınıfın başta yeniçeriler olmak üzere kapıkulu sipahilerinin ve cebecilerin mahalle sakini oldukları görülmektedir (BOA, KK, MK, nr. 2697:13a-13b). Askeri sınıfın aynı zamanda ticaretle uğraştığı ve hemen hemen her meslek dalında varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Nitekim Şubat 1626 tarihli bir sicil kaydında Trabzon beylerbeyi Hasan Paşa ve Trabzon Kalesi muhafazasına memur olan Hasan Ağa ve şehrin diğer ileri gelenleri meclis akdederek; Trabzon şehri sakinlerinden sipah, yeniçeri, erbâb-ı timar ve diğerlerinin ticaret maksadıyla İstanbul, Kefe ve diğer yerlere gitmeyi arzuladıklarını, bunlar giderlerse şehrin boş kalacağını ve kalenin düşman saldırılarına açık hale geleceğini bildirerek gerekli önlemlerin alınmasını, ticaret amacıyla başka yerlere gitmek isteyenlerin bundan men edilmesini istedikleri kaydedilmektedir (Açık, 2012: 69, 186, 239, 240-241, 243, 248, 276, 298).

XVII. asrın sonlarına doğru Trabzon valisi Ahmed Paşa'nın Trabzon şehri ve Maçka halkından kanuna aykırı olarak fazla vergi alarak halka zulmettiği kaydedilmektedir (BOA, MD, CII: 66/2, 75/1; BOA, MD, CIV: 21/2, 54/1, 256/3, 261/1). Yine Trabzon beylerbeyi vezir Abdülbaki Paşa (Ekim 1698) ile Ömer Paşa'ya (Ekim 1699) gönderilen hükümlerde birkaç seneden beri "*eşirrâ ve ehl-i fesâdin*" yeniçeri kisvesi altında halka zulüm yaptıkları ve mallarını gasp ettikleri ve çok sayıda

Müslümanı katlettikleri belirtilerek gerekli önlemlerin alınması emredilmekteydi (BOA, MD, CXI: 34/100, 303/1067).

Celali isyanları nedeniyle Trabzon ve Şebinkarahisar'da yaşayan çok sayıda Hıristiyan halk ile ayaklanmalara katılmayan Müslüman köylü ve şehirliler bu gergin ve karışık duruma tepki göstererek bölgeyi terk etmişlerdir (Faroqhi, 2004: 567). Yine bu asrın sonunda çok önemli sayıda Müslüman, Trabzon bölgesini terk ederek Canik yöresine yerleşmiştir (Meeker, 2005: 183).

c.a.b. İç ve Dışa Yönelik İskân

XVII. yüzyılda Trabzon şehrinden zorunlu göç edenlerin yanında kendiliğinden gelip şehre yerleşenlerin de olduğu görülmektedir. Nitekim 1633 tarihli bir sicil kaydında Trabzon şehrinde ikamet edip evi olmayan “*Ermeni*” ve “*Nasranî*” taifesinden söz edilmektedir (Açık, 2012: 82). Ancak bunların kaç hânedan oluştuğu konusunda bilgi verilmemektedir.

Trabzon şehrine yönelik iç iskânın yanında dışa yönelik iskânın da gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Nitekim XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar'ın mahallelerinden birinin adı “*Ahmed Çelebi-i Trabzonî*” idi. Bu mahallenin Trabzon'dan göç eden ve 15 hânedan oluşan Müslümanlar tarafından kurulduğu ortaya çıkmaktadır (Bostan, 2012b: 365, 366). Yine aynı asrın başlarına ait tahrir kayıtlarında Çengelköy'ün “*kadimî*” kafirleri arasında 2 hâne Trabzonlu'ya rastlanmaktadır (BOA, TD, nr. 630: 660).

c.a.c. Kazak Baskınları

Trabzon şehri başta olmak üzere Doğu Karadeniz bölgesinin nüfusunun azalmasında Kazak akınlarının büyük etkisi olduğu düşünülmektedir. Nitekim Kazaklar 1614-1625 yılları arasında Trabzon vilayetine çok sayıda baskın yapmışlardır (İnbaşı, 2004: 32). Bu baskınların önlenmesi için asker taifesinin ittifak içinde vilayetin sahil şeridini korumaları emredilmektedir. 7 Temmuz 1620 tarihinde seneliği 65 bin akçaya iltizama verilen Trabzon şehir İhtisâb ve Dellâliye mukataası, Kazak baskınları nedeniyle deniz yoluyla şehre gelemeyen tüccardan dolayı üç ay sonra 10 bin akça noksanıyla yeniden iltizama verilmiştir. Daha önce görevden alınan Muradhanzade Ömer Paşa, Kazak akınlarına karşı mücadele etmesi için kendi malından 15 kıta yeni kayık inşa ettirerek bu kayıklarda 150 nefer kayıkçı görevli hazır bulundurmasına karşılık 1620 yılında tekrar beylerbeylik görevine getirilmiştir (Açık, 2012: 189-190, 260, 290, 323).

14 Ağustos 1648 tarihli bir hükümde, Trabzon beylerbeyine hitaben, Karadeniz sahillerinde on dört şaykanın bulunduğu haber verilmekte ve Trabzon yalılarında olan kasaba ve köylerin gereği gibi korunması, bu yerlerde ikamet eden halkın canına ve malına bir zarar gelmemesi istenmektedir. Bir başka hükümde “*Urus*” (Rus) şaykalarının Karadeniz'de olduğu, Trabzon yalılarının korunması için beylerbeyinin züema ve erbab-ı timarı da yanına alarak gerekli önlemleri alması ve bölgenin zarara uğramaması hususunda dikkatli ve tedbirli olması emredilmektedir (BOA, MD, LXXXIX: 28/72, 70/177; Aykut vd., 1993: 53, 311).

Kazakların yaptığı saldırı sonucu Trabzon şehrindeki Kazazlar Çarşısı'ndaki bazı dükkânların, Aşağı Hisar Moloz Kapısı yakınındaki hanların, Suk-ı Sultanî'deki dükkânların, Tabakhâne Mahallesi'nde Tavaşi Mehmed Ağa Mescidi'ne ait vakıf dükk-

kânlarının yandığı ve bu mahallenin tahrip edildiği sicil kayıtlarında belirtilmektedir (İnan, 2013: 72-73). Yine bu saldırılar sonucu Hatuniye İmaretine Evkafı'na ait "*Bazaristan*"ın yandığı ve 1633 yılının sonlarına doğru buranın yeniden inşasına başlandığı kaydedilmektedir (Jennings, 1990: 316). 26 Ocak 1639 tarihli belgeden Kazak saldırıları sonucu harap olan Fatih Sultan Mehmed Han Camii görevlilerinden imam, hatip ve müezzinin başka mahallere gönderilmek zorunda kaldığı görülmektedir (Aygün, 2005: 33).

Yine bir başka belgeden Rus (Kazak) eşkiyasından halkı korumak için Trabzon ve Maçka kazalarındaki derbentçilerin görev yaptığı anlaşılmaktadır (İnan, 2013: 222). 1646 tarihli bir hükümde Trabzon ve Giresun'daki beşli taifesinin bu şehirdeki kaleleri Kazak eşkiyasından korumak için gece-gündüz nöbet tutmaları istenmekteydi (Öksüz, 2006: 37).

XVII. yüzyılda Kazak akınlarıyla Trabzon eyaletinin sahil kesimleri büyük zarara uğradığından halktan alınan vergilerin yarıya indirildiği ifade edilmektedir (Goloğlu, 2013: 71).

c.a.d. Salgın Hastalıklar

1631 yılında Trabzon şehrinde ve Trabzon vilayetinde görülen vebanın nüfusun azalmasında önemli etkisi olduğu düşünülmektedir. Nitekim bu salgın hastalık nedeniyle Trabzon şehrindeki Hatuniye İmaretine ait hamamın kira bedelinin düşürüldüğü kaydedilmektedir (Jennings, 1990: 317). Bir başka belgede şehirdeki veba salgını nedeniyle halkın nahiye ve köylere göç ettiği, şehir halkı geri dönünceye kadar Kule hamamının mukataasında diğer hamamlarda olduğu gibi indirim yapıldığı belirtilmektedir (İnan, 2013: 54).

c.b. XVII. Yüzyılda Nüfusun Düşüş ve Yükselişi Konusunda Bir Değerlendirme

Bölgedeki nüfus hareketliliğinin bir göstergesi de 1609-1610 tarihli kayıtlarda Trabzon kazasında avâriz vergisi vermekle yükümlü hâne sayısı 2250 hâne iken (BOA, MAD, nr. 3260: 132), 1681'de 1654 hâneye düşmesidir (Bostan, 2012a: 407). Bu bilgiler kaza dâhilinde 2 bin 900 ila 3 bin kişiden oluşan bir nüfusun başka yerlere göç ettiğini ortaya koymaktadır. Yine 1650 tarihli bir sicil kaydında Trabzon sancağındaki avâriz hâneleri 622 iken, 1668-1669 tarihli kayıtlarda 580 avâriz hânesine düşmüştür (İnan 2013: 287, 288). Bir avâriz hânenin 20 hânedan teşekkül ettiği göz önüne alındığında yaklaşık 3 bin 800 kişilik bir nüfusun yirmi yıl içinde sancaktan ayrıldığını göstermektedir.

1625 yılı öncesinde şehir zimmîlerinden 1573 hâne üzerinden cizye vergisi alınmaktaydı. Bu da yaklaşık 7500-8000 kişilik bir nüfusa tekabül etmekteydi. 1684 yılı kayıtlarına göre şehirdeki gayr-i Müslimlerden 310 cizye hânesi üzerinden vergi alındığına göre şehirdeki zimmî nüfusun yaklaşık 1500-2000 kişiye düştüğü ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü üzere XVII. yüzyılın başından bu yüzyılın sonlarına kadarki dönemde şehrin zimmî nüfusu yaklaşık 5000-6000 kişi azalmıştır. Şehirdeki gayr-i Müslim nüfusun bu denli azalmasının en önemli nedeni; Celalilerin şehri istilası neticesinde şehir güvenliğinin kalmaması, yöneticilerin haddinden fazla vergi talebi zorunlu göçü tetiklemesi olarak görülmektedir. Nitekim gayr-i Müslim nüfus yanında bir kısım Müslümanların da Gümüşhane, Canik, Bursa, İstanbul, Kefe ve Balkanlara

zorunlu göç etmiştir.

İhtidanın şehirli gayr-i Müslim nüfusun azalmasında önemli bir etkisinin olup olmadığı da araştırılmıştır: 1583 yılında şehirdeki Müslüman nüfus yaklaşık 6100-6200 kişi iken bir buçuk asır sonra 12-15 bin kişi olması gerekirken, kale görevlileri ve beylerbeyinin maiyeti dahil olmak üzere yaklaşık 8-10 bin aralığında seyretmesi din değiştirmenin şehrin zimmî nüfusunun azalmasında önemli bir etkisinin olmadığını düşündürmektedir. Nitekim 1648-1656 yıllarına ait *Trabzon Şer'iyye Sicilleri*'ndeki kayıtlara göre bir kısmı bu tarihlerden önce olmak üzere Trabzon kazasında 15 kişinin ihtida ettiği ve bunlardan 5 kişinin şehirde iskân ettiği ortaya çıkmaktadır (İnan, 2013: 298-302). Osmanlı Devleti genelinde görülen ihtida hareketlerinin nüfusun dengesini değiştirecek kadar büyük çaplı olmamıştır. Nitekim XVI. yüzyılda gayr-i Müslimlerden Sivas şehrinde 5, Tokat'ta 12, Niksar'da 2, Arım'da 14, Darende'de 5 kişi Müslüman olmuştur (Demir, 2009: 201). 1529 yılı tahrir kayıtlarına göre Çeşme kazasında 10, 1575 yılında da 33 gayr-i Müslim'in mühtedî olduğu ifade edilmektedir (Kütükoğlu, 2010: 77-78). 1757-1791 tarihleri arasında Sofya şehrinde 15 kişi (Selçuk, 2014: 55), 1772-1897 yıllarında bir kısmı başka şehirlerden olmak üzere Tokat'ta 68 kişi (Açıkel, 2004: 175, 189-191), 1746-1801 yıllarında Kıbrıs adasında 150 gayr-i Müslim'in din değiştirerek Müslüman olduğu belirtilmektedir (Çevikel, 2012: 950).

Trabzon şehrinde ve vilayete bağlı diğer idari birimlerde nüfusun azalmasına neden olan en önemli faktör, bölgede gerçekleşen zorunlu göç olayıdır. Nitekim 1610 ve 1613 tarihlerinde Trabzon sancağındaki bütün kadılara gönderilen hükümlerde, halkın eşkiya saldırıları sonucu perakende olduğu ve bunların Filibe, Ahyolu, Varna ve Edirne gibi yerlere kaçarak oralara yerleştikleri belirtilmektedir (Emecen, 1999: 166).

c.b. XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehir Nüfusunun Azalmasına Neden Olan Olaylar

XVIII. yüzyılda nüfusun azalması ve dağılmasında eşkiya hareketlerinin, ehl-i şer ve ehl-i örf olarak nitelenen idarecilerin (kadılar, naibler, vali ve müteselim gibi görevliler) kanuna aykırı hareketleri sonucunda halka zulüm yapmaları ve halktan haksız para toplamalarının, uzun savaşların getirdiği ekonomik sıkıntının, veba gibi bulaşıcı hastalıkların, dışa ve içe yönelik göçlerin büyük payı bulunmaktadır.

Bütün bu etkenlerin yanında XVII. yüzyılda olduğu gibi XVIII. yüzyılda da Trabzon şehri ve çevresinde güvenliğin sağlanamamasından dolayı bir kısım halkın katledilmesine, bir kısmının da dağılmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1731 tarihinde Trabzon'dan, aralarında Yeni Cuma, Ortahisar, Amasya, Bâb-ı Bazar Camii imamları, müderris, hatip, eski Trabzon mîralayı, çok sayıda zaim ve timar sahibi ile halktan birçok kişinin ismi ve mührü bulunan bir arzuhal padişaha gönderildi.. Arzuhalde, Polathâne karyesi sakinlerden ve altmış dört cemaatinin yeniçeri ağalarından Kazgancioğlu Hüseyin'in eşkiya olduğu ve bunun bin kişiden oluşan avanesiyle Trabzon şehri ile Akçaabad ve Yomra nahiyelerinde halka yaptığı işkence ve zulümden bahsedilmektedir. Kazgancioğlu Hüseyin adlı eşkiyanın bundan önce bin kadar avanesiyle Trabzon kalesi üzerine hücum ettiğini, on beş gün kaleyi muhasara ettikten sonra kale kapılarını kırarak içeri girdiklerini ve birçok hâneyi basıp buradaki insanları öldürüp mallarını yağma ettiklerini, şehrin karadan ve denizden ulaşımını sağlayan bütün yolları kestiklerini, sağ kalan halkın burada yaşamaya takati kalmadığını daha önce bildirdiklerini ifade etmektedirler. Bunun üzerine vezir Sarıca Mustafa Paşa'nın şehrin

ve bölgenin nizam ve intizamını sağlamak üzere görevlendirildiğini, vali göreve başladıktan sonra Kazgancioğlu Hüseyin'in bir kısım avanesiyle Kırım tarafına kaçtığını, geriye kalan diğer eşkiyanın da başka diyarlara gittiğini, şehrin ve bölgenin huzur ve emniyetinin böylelikle sağlandığını belirtmektedirler. Ancak Kazgancioğlu Hüseyin'in bir şekilde kendisini iki gez af ettirip geri döndüğünü, dağılan avanelerini toplayarak başlarına geçip eşkiyalığa devam ettiğini haber vermektedirler. Kazgancioğlu'nun şerrinden kurtarılmasını, evlerinden bahçelerine gitmeye kudret ve ruhsatlarının olmadığını belirterek, duruma acil müdahale edilmesini istemektedirler (BOA, İbnü'l-Emin, *Şükr ü Şikayet*, belge nr. 621).

c.b.a. Dışa Yönelik Göç

XVII. yüzyıldan itibaren baş gösteren enflasyon halkın alım gücünü iyice azaltmış ve vermekle yükümlü oldukları vergileri düzenli bir şekilde ödeyememekle karşı karşıya bırakmıştır. İnsanlar, vergi yükümlülüğünden kurtulmak ve daha güvenli bölgelere iskân amacıyla işledikleri toprakları terk ederek İstanbul'a yerleşmişler ve burada para kazanmanın yollarını aramışlardır. 1721 tarihli bir kayıta bu duruma meydan verilmemesi istenmektedir (Aygün, 2005: 55, 56).

1718 tarihli bir defterde yer alan kayıtlarda Trabzon ve Gümüşhâne sancaklarında bulunan Hıristiyanların, cizyedarların bunlardan fazla cizye tahsil etmelerinden dolayı nizam dışı olarak yer değiştirdikleri belirtilerek, bunların özellikle İstanbul'a yerleşmelerine mani olunması ve bu tür göçlerin önlenmesi için bunlardan alınan cizyenin ilgili defterlerde yer alan kayıtlara göre toplanması emredilmektedir (BOA, MAD, nr. 22485).

1725-1755 yılları arasında biri Müslüman, 21 neferi de gayr-i Müslim olmak üzere 22 kazancının Trabzon kazasından Üsküdar'a göç ettiği anlaşılmaktadır (Tosun, 2013: 43). 1765 tarihli bir sicil kaydında da Trabzon şehrinin "Kule" mahallesinden Mustafa b. Hacı Ali'nin Üsküdar'da Ayazma mahallesinde sakin olduğu görülmektedir (Çetin, 1997: 266).

1772 tarihli bir sicil kaydı, İstanbul'a yapılan göçün yalnız iş bulmak amacıyla olmadığını, tamamen yerleşmeye yönelik 'ev göçü' şeklinde gerçekleştiğini göstermektedir (T. Öztürk, 2007: 298). Nitekim 1746 tarihinde Trabzon valisine ve bölgedeki diğer görevlilere gönderilen emirde İstanbul'a yapılan göçün önlenmesi istenmektedir (Güler, 1998: 53). Trabzon valisi Canikli Ali Paşa'ya 1784 yılında gönderilen fermanda, Karadeniz'den 'ev göçü' ile İstanbul'a gelenler şehrin nüfusunun artışına ve şehirde kıtlığa sebep oldukları için bu göçlerin durdurulmasına yönelik gerekli tedbirlerin alınması emredilmektedir (Özkaya, 1982: 190; 1988: 139-140). Yine 1792 yılında Trabzon ve Giresun'un da içinde bulunduğu birçok yerdeki kadı, naib, mütesellim, ayan, voyvoda, zabitan ve iskele emirlerine gönderilen emirde İstanbul'a olan göçün önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir (Güler, 1999: 345).

Trabzon şehri ve çevresinden dışa yönelik göçün bunlarla sınırlı olmadığı XVII. yüzyılın sonlarında başlayarak XVIII. yüzyılın ortalarına kadar çok sayıda kişinin Trabzon ve Giresun'dan göç ederek Kırım'a yerleştiği yapılan araştırmalardan ortaya çıkmaktadır (Kavak, 2007: 120). Yine Kırım taraflarına yapılan göçün XVIII. asrın sonlarında da devam ettiği 1788 ve 1792 tarihli kayıtlardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu

tarihlerdeki bazı belgelerde, Karadeniz'in Anadolu ve Rumeli yakasından Kırım taraflarına 'ev göçü'nün olduğu ortaya çıkmaktadır (Öksüz, 2006: 137). Bu göçmenlerin, Rus Çarı ile Eflak ve Boğdan'ın Fenerli Beylerinin himayeci tutumları sayesinde Osmanlı Devleti'nden ayrılmayı düşünen "Rum kökenli" halk ve Rum gemiciler oldukları belirtilmektedir (Turgay, 1994: 57).

XVIII. yüzyılda Trabzon bölgesindeki Hıristiyan nüfus Kırım ve Kafkasya'ya göç ederken, Müslüman nüfus göçünün Marmara bölgesinde yoğunlaştığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim XVIII. asrın sonlarında 600 kadar Trabzonlunun gemi ile Karadeniz Ereğlisi'ne çıktığı kaydedilmektedir (Özkaya, 1982: 171-210).

XVIII. yüzyılda Müslim ve gayr-i Müslim halkın şartların zorlaması neticesinde kendi isteğiyle İstanbul ve yakın çevresi ile Kırım ve Kafkasya'ya göç ederken, devletin de bir kısım Müslüman halkı Trabzon Eyaleti'nden Anapa ve çevresine iskân ettiği bilinmektedir. Anapa ve çevresine iskân edilen halkın burada tutunması ve geri gelmemesi ve geri gelenlerin yöreye tekrar yerleştirilmesi için yoğun bir gayretin sarf edildiği görülmektedir (Güler, 1999: 346). Ancak Anapa ve çevresine Trabzon şehrinden kaç kişinin gönderildiği belirtilmemektedir.

c.b.b. İçerik Yönelik Göç

XVIII. yüzyılda Trabzon şehir ve çevresine içerik yönelik göçün de yaşandığını, bunun da Rusya ile yapılan 1768-1774 savaşı ve sonrasındaki savaşlar neticesinde gerçekleştiğini belirtmek gerekmektedir. 1783'te Kırım'ın Ruslar tarafından işgali ile buradaki Müslüman Türk nüfusu göçe zorlanmıştır. Kırım yarımadasındaki bütün Müslüman Türkler buradan uzaklaştırılarak yerlerine Rum ve Slavlardan meydana gelen Hıristiyan toplulukları yerleştirilmiştir (Tatar, 2002: 205, 223, 226-227). Muhacirlerin geliş yollarından biri deniz yoludur ve Trabzon'da liman olduğu için buraya deniz yolu ile muhacir göçü söz konusudur.

XVIII. yüzyılda Trabzon şehrine yapılan göçün bununla sınırlı olmadığı, başta Erzurum eyaletine bağlı Bayburt, Kelkit, Şiran, Tercan, İspir, Kuruçay, Kemah ve Karahisar sancağındaki kazalardan, Diyarbakır, Sivas, Tokat ve Amasya'dan gayr-i Müslim nüfusun yerleştiği belirtilmektedir (Tosun, 2013: 49-50, 53).

Yine 1754 tarihli bir sicil kaydında şehrin yakınlarındaki vakıf köylerinden ve Gümüşhâne'den göç edip Trabzon şehrine yerleşen gayr-i Müslim nüfusun olduğu ortaya çıkmaktadır (Tosun, 2013: 52).

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Trabzon şehrine yapılan Hemşinli Ermeni göçünün XVIII. asırda da devam ettiği, bunların sayısının XIX. asrın başlarında 200 hâneye yükseldiği kaydedilmektedir (Bijisky, 1969: 55).

c.b.c. XVIII. Yüzyılda Trabzon Şehir Nüfusunun Azalmasının Diğer Nedenleri

XVIII. yüzyılda Trabzon şehrinde bulaşıcı hastalıklardan ölen halkın olup olmadığına dair ayrıntılı verilere henüz ulaşamamıştır. Bununla birlikte Daniel Panzac'ın 1700-1850 yıllarında Osmanlı Devleti'nde vebanın yayıldığı alanları gösterdiği haritada Trabzon şehri de yer almaktadır (Panzac, 1997: 257). Nitekim 1708-1770 yılları arasındaki sicillerde yer alan kayıtlarda az da olsa şehirde vebadan ölen yerli ve yabancı tacirlere rastlanmaktadır (Tosun, 2013: 82-83).

Bu yüzyılda ihtidanın gayr-i Müslim nüfusun azalışında bir etken olmakla beraber büyük çaplı değildir. Nitekim 1700-1770 yıllarında Trabzon şehrinde ihtida edenlerin sayısı 18 kişi olarak tespit edilmiştir (Tosun, 2013: 59).

c.b.d. XVIII. Yüzyılda Nüfusun Düşüş ve Yükselişi Konusunda Bir Değerlendirme

Trabzon şehrinde ve bu sancağa bağlı kazalarda özellikle XVII. yüzyıldan itibaren nüfusta büyük bir azalma görülmektedir. XVI. yüzyılın sonlarında yaklaşık 250 bin olan bölge nüfusu, XVII. asrın sonlarında 90 bine düşmüştür. Bir asırlık dönemde bölge nüfusu %100 büyümesi gerekirken, yaklaşık %180 oranında küçülmüştür. Trabzon şehrinde de XVI. yüzyılın sonlarında yaklaşık 11 bin olan nüfus XVII. asrın sonlarında 15 bin, XVIII. asrın sonlarında da 13-15 bin aralığında seyretmiştir. Osmanlı Devleti'nin diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi Trabzon şehrinde ve sancağın diğer yerleşim birimlerinde de kitlesel şekilde din değiştirmenin olmadığı bilindiğine göre (Meeker, 2005: 183 dnp. 40), bu rakamlar başta Trabzon şehri olmak üzere Doğu Karadeniz'de büyük bir göçün olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim arşiv belgeleri de bunu doğrulamaktadır.

C. XIX. Yüzyılda Göçler ve Trabzon Şehir Nüfusu

XIX. asır Trabzon şehrinde nüfus dalgalanmalarının büyük çapta yaşandığı bir dönemdir. Nitekim bu yüzyılda mahalle sayılarında büyük değişiklik olmamakla birlikte, şehirde yaşayan nüfusta büyük çıkış ve inişler görülmektedir.

a. XIX. Yüzyılda Trabzon Şehir Nüfusu

Dupré'nin raporuna göre; 1803 yılında Trabzon şehrinin nüfusu 16 bin kişiden oluşmaktaydı. Nüfusun 12 bin kişisi (%75) Müslüman Türk, 2500 kişisi (%15.625) Rum ve 1500 kişisi (%9.375) de Ermeni idi (Yılmaz, 2014: 80).

1811 yılında Trabzon şehir nüfusunun %10-12'sinin yaklaşık 2500 kişiye teka-bül ettiği belirtildiğine göre (Panzac, 1997: 182), şehirde yaşayanların 20 bin ila 25 bin kişi arasında olduğu tahmin edilebilir. Ancak 1797 ve 1813 yıllarında bölgede dolaşan yabancı seyyahlar Trabzon şehir nüfusunun yaklaşık 15 bin kişi olduğunu tahmin etmektedirler (Turgay, 1994: 65; Yerasimos, 1997: 283).

Trabzonlu P. Minas Bijişkyan 1817-1819 yıllarında Karadeniz kıyılarını dolaşarak Trabzon şehri hakkında bilgi vermekte ve şehirde Sultan Ahmed zamanında (1603-1617) 18 bin hânedan oluşan bir nüfus bulunduğunu, şimdi ise nüfusun bunun yarısı kadar olduğunu kaydetmektedir (1969: 58) ki, bu da yaklaşık 45 bin kişilik nüfusa tekabül etmektedir. Bijişkyan'ın verdiği nüfus miktarının yalnız şehir nüfusunun ihtiva etmediği, muhtemelen Trabzon kazasının toplam nüfusu olduğu düşünülmektedir.

Yerasimos ise, 1830'lu yıllara varmadan nüfusun 20 bine ulaşmış olabileceğini belirtmektedir (1997: 283; Fontainer, 1997: 245). Panzac ise 1831'de şehirde 6300 erkek Müslüman nüfusunun bulunduğunu yazmaktadır (1997: 141).

1832 yılında Trabzon'a gelen Charles Texier, şehir nüfusunun 8 bin hâne olduğunu ve bunun 28 mahalleye yayılmış olan 6 bin hânesinin Türklerden, 8 mahallede

1500 hânesinin Rumlardan ve 4 mahallede 500 hânesinin Ermenilerden teşekkül ettiğini yazmaktadır (1339: 122).

1834 tarihli *Trabzon Nüfus Defteri*'ne göre; Trabzon şehrinde 34 mahallede 13190, merkeze bağlı 10 köyde 2662 ve Trabzon sancağı mutasarrıfı Hazine Darzâde Osman Paşa'nın maiyetindeki 456 kişi ile birlikte Trabzon merkez Müslüman nüfusunun toplam 16308 kişiden oluştuğu tespit edilmektedir (Bilgin vd., 2010: 22, 23-25). Mahallelerde yaşayan Müslüman erkek nüfusun 6595 kişi olduğu görülmektedir. Bu dönemde yoğun savaşların olmasından dolayı kadın nüfusun erkeklerden fazla olabileceği düşünüldüğünde toplam Müslüman nüfusun 18 bin - 20 bin aralığında olabileceğini söylemek mümkündür.

1835 tarihli *Trabzon Nüfus Defteri*'ne göre şehirdeki 9 mahallede 1586 Rum, 7 mahallede 882 Ermeni ve İskenderpaşa mahallesi ve bazı mahallelerde toplam 305 erkek Katolik Hıristiyan yaşamaktaydı (Tosun, 2013: 39). Bu tarihte Hıristiyan erkeklerin sayısı toplam 2773 olup, kadınlarla birlikte yaklaşık 5550-6000 arasında bir nüfusa tekabül ediyorlardı.

Nüfus Defteri verilerine göre 1834-1835 yıllarında şehirde yaklaşık 25-26 bin dolaylarında bir nüfus iskân etmekteydi.

İngiliz konsolosu James Brant, Trabzon şehir nüfusunun 1835'te 25 bin ila 30 bin arasında olduğunu, bu nüfusun 20-24 bininin Müslüman, 3 bin 500-4 bininin Rum, geriye kalan bin 500-2 bininin Ermeni olduğunu belirtmektedir (Yılmaz, 2014: 81). Bu bilgiler ışığında 1834-1835 yıllarında Trabzon merkez nüfusunun 25 bin olabileceği düşünülmektedir. Şehir nüfusunun, Brant'ın verdiği verilerden %75-80'inin Müslüman, geriye kalanın ise gayr-i Müslimlerden teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

Trabzon şehrini ziyaret eden bir başka gezgin de Fallmerayer'dir. 1840'da şehri ziyaret eden yazar şu önemli bilgileri vermektedir:

“Doğruluğu en denenmiş, esasen komünün (cemaat) kayıtlarından elde edilmiş ve şimdiki Başpiskopos Konstantinos tarafından onaylanmış tahminlere göre, Trabzon'un (1840) her derecede ve her büyüklükte aşağı yukarı 5800 tane evi ve aynı şekilde bu sayıda ailesi bulunuyordu, buysa en çok 30 ila 33 bin yaşayan nüfus demektir. Bu 5800 ailenin içinde, Franklar dâhil, Ermeni Katoliklerin payı, 98'i geçmez. Roma ve Bizans'tan ayrılan milliyetçi Ermenilerin payı takriben 300, Bizans Yunanlılarının (Rumlarının) payı 400'ün biraz üzerinde. Türklerin payı ise 5000 dolayındadır ki Trabzon'da Hıristiyanlarla Müslümanların oranı 8:50 eder. Edirne Andlaşması (1829) ile Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden göç edenlerle Türk nüfusu Trabzon'da büyük artış göstermiş, ancak bu sayı tekrar azalmış...” (2002: 54-55).

17 Temmuz 1843'te Trabzon'u ziyaret eden tıp ve felsefe doktoru Karl Koch, şehirde 6 bin evde 30 bin nüfusun yaşadığını, bu nüfusun 1500 kişisinin Ermeni, 1000 kişisinin Rum ve 300 kişisinin de İtalyan menşeli olduğunu belirtir (Usta, 1999: 121-122).

Feruhan Bey, 1847 yılında şehirde 3 bini Türklere, 1000'i Rumlara, 588'i Ermenilere, 140'ı Katolik ve 9'u Protestan Ermenilerine, bir kısmı da yabancılara ait olmak üzere toplam 5 bin kadar ev bulunduğunu, bunun da 33 bin kişilik bir nüfusa tekabül

ettiğini, Ermenilerin nüfusunun kadın ve erkek olmak üzere 3897 kişiden ibaret olduğunu yazmaktadır (Bijişkyan, 1969: 72).

Trabzon şehir nüfusu, İngiliz konsolosluk raporlarında 1551 yılında 50 bin, 1856 yılında da 70 bin kişi olarak kaydedilmektedir (Yılmaz, 2014: 87).

Osmanlı sayımına dayandığı ifade edilen İngiliz konsolosluk raporlarına göre, 1860 yılında Trabzon şehrinde 40 bin Müslüman, 10 bin Rum, 3 bin Ermeni, 1500 Avrupalı, 600 İranlı, 500 Ermeni Katolik ve 100 Ermeni Protestan olmak üzere toplam 55700 kişiden meydana gelen bir nüfus yaşadığı belirtilmektedir (Ortaylı, 1997: 264). 1860 yılında Trabzon şehri ve kazası ile ilgili nüfus sayımı yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Konsolosluk raporunda yer alan veriler 1834 yılına ait Nüfus Defteri'ndeki verilerle de uyum sağlamamaktadır. Raporda yer alan nüfus sayılarına muhtemelen kadınlar da dahil edilmiştir.

1868 yılında şehir nüfusunun 34 bin 131 kişiye düştüğü İngiliz konsolosu W. Giffard Palgrave'nin raporundan anlaşılmaktadır. Palgrave raporunda, şehirde 8175'i erkek 10763'ü de kadın olmak üzere toplam 18938 Türkün yaşadığını kaydetmektedir. Şehirdeki Rum nüfusun 3280'i erkek, 3241'i de kadın olmak üzere toplam 6521 kişi, Ermeni nüfusunun da 2170'i erkek, 2187'si de kadın olmak üzere toplam 4357 kişiden teşekkül ettiğini yazmaktadır. Geriye kalan nüfusun 1362 kişisinin Katolik Ermeni, 183 kişisinin Protestan Ermenilerden oluştuğunu ifade etmektedir. Şehirde Rusya'dan kaçan Nogay Tatarları yanında Kırım Tatarları, Dağıstanlılar ve Erivanlı Türklerden oluşan 800 kişilik bir Müslüman nüfusun daha olduğunu haber vermektedir. Ayrıca şehirde 320 İranlı Müslüman, 80 Eflaklı, 51 Fransız, 343 Rus, 51 İtalyan, 29 Avusturyalı, 5 İngiliz, 92 Yunanlı ve 1000 kadar da köylü, taşıyıcı ve gemici bulunmaktaydı (Yılmaz, 2014: 88-89). Bu verilere göre şehirde yabancılarla birlikte ikamet eden nüfusun %59'unu Müslümanların (20058 kişi), %41'ini de gayr-i Müslimlerin (14073 kişi) oluşturduğu ortaya çıkmaktadır.

1876 tarihli Trabzon Salnamesi'ne göre, Trabzon şehrindeki 37 mahallede 6438 Müslüman ve 3918 gayr-i Müslim'den ibaret toplam 10356 erkek nüfus ikamet etmekteydi. Şehirdeki Müslüman hâne sayısının 2778, gayr-i Müslim hâne sayısının da 1370 olduğu görülmektedir (1293: 110-113). Toplam 4148 hânelik bir yerleşim biriminde 20-25 bin kişilik bir nüfusun yaşadığı hesaplanmaktadır. Ancak 1868-1876 yılları arasındaki 8 yıllık zaman diliminde nüfusun 34 binden 20-25 bine düşmesi beklenmediğinden, salnamelerdeki verilerin şehirdeki bütün nüfusu yansıtmadığı düşünülmektedir. Nitekim Cem Behar, salnamelerin yayınlandığı yıldan birkaç yıl önceki sayımı (1996: 31), Justin McCarthy de kadın ve çocuk nüfusunu yansıtmadığını belirtmektedirler (1998: 20-22).

1880'de Trabzon şehir nüfusunun 21 bin 500'ü Müslüman, 7 bini Rum ve 5 bin 800'ü Ermeni olmak üzere toplam 34 bin 300, 1893 yılında 16 bini Müslüman, 7 bini Rum ve 5 bin 600'ü Ermeni olmak üzere 28 bin 600, 1903 yılında da 18 bini Müslüman, 8 bin 500'ü Rum ve 6 bin 500'ü Ermenilerden oluşan toplam 33 bin olduğu belirtilmektedir (Behar, 1996: 33, 36, 48).

b. XIX. Yüzyılda Trabzon Şehir Nüfusunun Yükseliş ve Azalmasına Neden Olan Zorunlu Göçler ve Diğer Olaylar

1803-1903 yılları arasındaki bir asırlık dönemde Trabzon şehir nüfusu 16 binden 33 bin kişiye yükselerek %100'ün üstünde bir artış göstermiştir. 1803'de Müslümanlar şehir nüfusunun %75'ini teşkil ederken 1903 yılında bu oran %55'e düşmüştür. Gayr-i Müslim nüfusun oranı yüzyılın başında %25 iken, yüzyılın sonunda %45'e yükselmiştir. Bir asırlık dönemde gayr-i Müslim nüfusta önemli bir artış olurken Müslüman nüfusta aynı düzeyde bir artış olmamıştır.

Şehir nüfusu 1847 yılında 33 bin iken, 1851'de 50 bin, 1856'da 70 bin kişiye yükselmiştir. Nüfus 1860'da 55 bin 700'e, 1868'de 34 bin 131'e, 35 yıl sonra da 33 bine düşmüştür.

Nüfusun orantısız yükseliş ve düşüşüne etki eden önemli olaylar olmalıdır.

b.a. Salgın Hastalıklar

Nüfusun azalmasında veba gibi bulaşıcı hastalıkların önemli etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1811'de şehir nüfusundan yaklaşık 2500 kişinin vebadan öldüğü belirtilmektedir. Yıllarca Trabzon'u kırıp geçiren vebanın, 1831'de ve 1839 yazında da görüldüğü kaydedilmektedir (Panzac, 1997: 54, 182; Quataert, 2004: 911; Yılmaz, 2014: 94-102). Trabzon şehri bir liman ve ticaret merkezi olması hasebiyle bulaşıcı hastalıkların kente deniz ve kara yoluyla gelen tacirler ya da şehre gelen göçmenler vasıtasıyla bulaştığı anlaşılmaktadır. Trabzon şehrinde görülen vebanın Osmanlı Devleti'nin diğer liman ve ticaret kentlerinden olan İstanbul, Selanik, Kahire, İskenderiye, İzmir, ve Halep'te de görülmektedir (Panzac, 1997: 52-117)

1845-1846 yıllarında Trabzon şehrinde kolera salgını görülmüş, bu salgın dolayısıyla şehrin 35 bin kişilik nüfusunun 12 bini köylere kaçmıştır. Kolera salgınına yakalanan 7 bin kişiden yaklaşık 2 bini ölmüştür. Bu salgının 1854, 1856 ve 1865 yıllarında da görüldüğü ve az da olsa insan ölümüne sebep olduğu anlaşılmaktadır (Yılmaz, 2014: 103-108).

1 Aralık 1863 - 17 Şubat 1864 tarihleri arasındaki iki buçuk aylık dönemde Trabzon şehrinde 3 bin göçmen, 470 yerli Türk ve 68 gayr-i Müslim olmak üzere toplam 3538 kişinin ölmesi göçmenlerle birlikte gelen salgın hastalıkların neden olduğu tahribatı bariz bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu olaydan sonra göçmenler şehir dışına çıkarılarak Seradere, Değirmendere ve Akçakale'deki kamplara yerleştirildi (Yılmaz, 2014: 118-126).

b.b. Göçler

Nüfusun büyümesine ve azalmasına asıl etki eden faktörlerin başında iç ve dışa yönelik iskân, diğer bir ifadeyle zorunlu göç hareketleri gelmektedir.

Nitekim 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı neticesinde Balkanlardan ve Kafkaslardan Anadolu'ya önemli bir göç dalgası cereyan etti. Edirne Anlaşmasıyla Ruslara bırakılan Kars ve Ardahan gibi yerlerden gelenlerle Trabzon şehrindeki Türk nüfusunda önemli bir artışın olduğu belirtilmektedir (Fallmerayer, 2002: 55).

İç ve dışa yönelik göç hareketlerini 1834 tarihli nüfus defterine yansıyan kayıtlardan da gözlemek mümkündür. Defterde yer alan kayıtlara göre; şehirdeki 32 mahallede Müslüman Türk nüfus içinde toplam 856 kişi başka yerleşim yerlerinden gelip bu mahallelere yerleşmiştir. Bunların başta İstanbul olmak üzere, Anapa, Abazya,

Ahışa, Sohum, Çürüksu, Batum, Gümüşhâne, Erzincan, Erzurum, Tirebolu, Görele, Elegü, Ünye, Niksar, Lapseki, Rumeli, Rize, Diyarbakır, Van, Ahlat, Bayburt, Tarsus, Yenişehir, Bafra, Ordu, Kütahya, Mudanya, Akçaabat, Of, Sürmene, Şiran, Tonya ve Yomra'dan geldikleri görülmektedir. Ayrıca nerden geldikleri belirtilmeyen 315 kişinin daha bulunduğu tespit edilmektedir. İçe yönelik bu yerleşmeye karşılık 938 kişinin de başka yerlere gittikleri kaydedilmektedir. Başka yerlere gidenlerin gittikleri yerlerin başında 368 kişi ile İstanbul birinci sırayı teşkil etmektedir. Çürüksü 99 kişi olmak üzere Gürcistan ve Kafkasya bölgesine gidenlerin toplam sayısı 157 kişidir. Ayrıca Çarşamba, Bafra ve Samsun'a 55 kişi, Gümüşhâne merkez ve kazalarına 38 kişi, Görele ve Giresun'a 13 kişi, Hemşin ve Rize'ye 11 kişi ile Bayburt'a 4, Ordu'ya 5, Sinop'a 6, Kars'a 6, Çıldır'a 11, Erzurum'a 12, Of'a 24, Akçaabat'a 34, Sürmene'ye 5 ve Maçka'ya 6 kişinin gittiği görülmektedir (Bilgin vd., 2010: 27-29, 31-32).

Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında Anadolu'ya ve Trabzon'a çok sayıda göçmen gelmiştir. Ruslar, Kafkasya'yı Hıristiyanlaştırmak için bölgede yaşayan Müslümanları göçe zorlamışlardır (İpek, 2006: 32-34). 1856-1857, 1860-1862 ve 1864-1865 yılları arasında göçler büyük yoğunluk kazanmıştır. Kafkasya'dan gelen Müslüman göçmenler geçici olarak Trabzon'a iskân edilmekteydi (İpek, 2006: 39-41, 43-44). Trabzon'a gelen göçmen sayısı 200 binden fazla olup, bunlardan 35 bininin salgın hastalıklar, yetersiz barınma ve yetersiz beslenmeden ötürü öldüğü anlaşılmaktadır. 1867 yılında da Kafkaslar'dan Trabzon şehrine göçün devam ettiği görülmektedir (Yılmaz, 2014: 118-126).

Trabzon şehri, daha önce olduğu gibi 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) döneminde de Batum ve Sohum'dan gelen göçmenlerin sevk iskelesi vazifesini gördü. Bu dönemde Trabzon vilayeti geneline yapılan göçmen sevkinin 50 binden fazla olduğu belirtilmektedir (İpek, 2006: 58, 60; Günaçtı, 2017: 99). Ancak bu muhacirlerden şehir merkezine iskân edilen 18 Gürcü (Özdiş, 2008: 83) dışında bir iskânın olup olmadığı tespit edilemedi. Aynı dönemde Trabzon'a yalnız Kafkaslardan değil, aynı zamanda İstanbul'dan da 1700 civarında muhacir getirilip iskân edildi (Tevfik, 2014: 41). İstanbul'dan getirilip iskâna tabi tutulan muhacirlerden kaç hânenin şehir merkezine yerleştirildiği konusunda bir bilgiye ulaşılamadı.

Sonuç

Araştırma konusu yaptığımız XV.-XIX. asırlarda Trabzon şehrinin nüfusu ve şehre yönelik iskân konusunda vardığımız önemli sonuç; Trabzon şehrinde yaşayan Müslim ve gayr-i Müslim nüfusta zaman içinde nüfusun normal artışının aksine önemli yükseliş ve düşüşler tespit edilmiştir. Nüfusun normalin üzerinde yükselişine ve düşüşüne neden olan en önemli etken içe ve dışa yönelik takip edilen iskân siyasetidir. Takip edilen iskân siyaseti yanı sıra doğal afetlerin, salgın hastalıkların, savaş sebebiyle konulan ağır vergilerin ve otorite boşluğunun yarattığı kaos ortamının da etkisi büyüktür.

Özellikle XIX. yüzyılda nüfusun artmasına etki eden en önemli olayların başında, Kırım yarımadasının tamamıyla ve Kafkasların büyük ölçüde Rusya'nın eline geçmesi sonucunda buralarda yaşayan Müslümanların Doğu Karadeniz Bölgesi'ne göçe

zorlanmasından kaynaklanmaktadır. İkinci önemli sebep de, Küçük Kaynarca Andlaşması'ndan (1774) sonra Avrupa ticaret filolarına ait gemilerin Karadeniz'e girişine izin verilmesi (1784'te Avusturya, 1799'da İngiltere ve 1802'de Fransa) ile birlikte İran'la olan ticaretin yeniden canlanması ve Trabzon'un bir ticaret merkezi olarak hızla gelişimini sürdürmesidir. Trabzon limanının ticaret hacmi büyüdükçe şehirdeki nüfus da çevre illerden gelen nüfusla birlikte hızla büyümüştür (Turgay, 1994: 45-69).

Hıristiyan nüfusun büyük oranda azaldığı dönemde bile ihtidanın büyük boyutlarda olmadığı, 1794-1850 yılları arasında yaklaşık 60 yıllık bir sürede ihtida ederek Müslümanlığı kabul edenlerin sayısının toplam 13 kişi olmasıyla da anlaşılmaktadır. (Saydam, 2005: 64, 65).

Hıristiyan nüfusa gelince 1835'te 5500-6000 aralığında bir nüfusa sahipken 1903 yılında yaklaşık iki kat artarak 15 bin kişiye yükselmiştir. Bu durum önemli sayıda bir Hıristiyan nüfusun şehre yerleştirildiğini göstermektedir. Aynı dönemde şehirdeki Müslüman nüfus 18 bin rakamında seyretmiştir.

Trabzon şehrinde yaşayan Müslüman Türk nüfusunun büyümesi; Osmanlı Devleti sınırları dâhilinde bulunan şehir ve kasabalardan getirilen Müslüman Türk nüfusu yanında Çepni, Akkoyunlu, Dulkadirli ve Karamanlı Türklerinin bölgeye yerleştirilmesi ve özellikle XIX. asırda Kırım, Kafkasya ve Batum'dan sürülen Müslümanların şehre yerleştirilmesi ile izah edilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (= BOA)

-----. *Bâb-ı Âsafî Ruûs Kalemi* (= A.RSK), nr. 68, 1526, 1529, 1543, 1551.

-----. *Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Kalemi-Trabzon Gümrüğü* (= D.BŞM-TZG), nr. 17230.

-----. İbnü'l-Emin, *Şükr ü Şikayet*, belge nr. 621.

-----. Kamil Kepeci Tasnifi (= KK), *Büyük Ruznâme Kalemi* (=BRK), nr. 1863.

-----. KK, *Mevkufat Kalemi* (= MK), nr. 2601, 2605, 2697.

-----. *Maliyeden Müdevver Defterler* (= MAD), nr. 828, 1980, 3260, 7751, 9839, 22485.

-----. *Mühimme Defteri* (= MD), LXXXIX, CII, CIV, CXI.

-----. *Tahrir Defteri* (= TD), nr. 52, 53, 210, 240, 287, 288, 370, 387, 630, 710.

-----. *Timar Zeamet Tevcih Defteri* (=TZTD), nr. 1, 36.

Tapu Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi (=TK. KKA)

-----. TD, nr. 29, 43, 355, 579.

Trabzon Şer'iyye Sicilleri (=TŞS)

----- TŞS, nr. 1815, 1817, 1818, 1819, 1837, 1853, 1862, 1904, 1905, 1923.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (=VGMA)

----- Vakıf Defteri (=VD), nr. 651.

Salnameler

Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon, Def'a 8, Trabzon 1293.

Kitap, Makale ve Tezler

AÇIK, Turan. (2012). "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

AÇIKEL, Ali. (2004). "Şer'iyye Sicillerine Göre Tokat'ta İhtida Hareketleri". **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** 23, 171-193.

AKALIN, Cüneyt. (2007). "Batılların Gözüyle Trabzon". **Bir Tutkudur Trabzon**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 245-252.

Ali Kemali. (1932). **Erzincan Tarihi**. İstanbul: Resimli Ay Matbaası.

ÂŞIKPAŞAOĞLU. (1949). **Tevarih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri I**. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

ÂŞIK MEHMED b. Ömer. (t.y). **Menâzirü'l-'avâlim, II**, Süleymaniye-Halet Efendi Kütüphanesi, Nr. 616.

AYGÜN, Necmettin. (2005). **Onsekizinci Yüzyılda Trabzon'da Ticaret**. Trabzon: Serander Yayınları.

AYKUT, Nezih vd. (1993). **Mühime Defteri 90**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı. (1958). **Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu**. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Yayınları.

BARKAN, Ö. Lütfi. (1942). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler". **Vakıflar Dergisi** 2, 279-386.

----- (1951). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası** XI, 524-569; (1953) XIII, 56-78; (1955) XV, 209-237.

----- (1953). "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi". **Türkiyat Mecmuası** X, 1-26.

----- (1970). "Research On The Ottoman Fiscal Surveys". **Studies In The Economic History Of The Middle East**. London: Oxford Üniversitesi Yayını, 163-171.

----- (1978). "Avârız". **İslam Ansiklopedisi, c. II**, İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, s. 13-19.

- (1980). *Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I.* İstanbul: Gözlem Yayınları.
- BAŞAR, Fahmeddin. (1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BEHAR, Cem. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927, Tarihi İstatistikler Dizisi 2*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- BİJİŞKYAN, P. Minas. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarihi ve Coğrafyası 1817-1819*. Çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- BİLGİN, Süleyman vd. (2010). *Trabzon Nüfus Kütüğü (1834)*. İstanbul: Düzey Matbaacılık.
- BORDIER, Jullian. (1935). “Relation D’un Voyage en Orient par Julien Bordier, écuyer de Jean Gontaut, Baron de Salignac, Ambassadeur a Constantinople, 1604-1612”. *Archeion Pontou* 6, 85-158.
- BOSTAN, İdris. (1999). “Karadeniz’in Dış Ticarete Kapalı Olduğu Dönemde Trabzon Limanı”. *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)-Bildiriler*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 303-309.
- BOSTAN, M. Hanefi. (2002). *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (2012a). *Karadeniz’de Nüfus Hareketleri ve Nüfusun Etnik Yapısı*. İstanbul: Nöbetçi Yayınevi.
- (2007). “Fetihten Yunan İsyanına Kadar Doğu Karadeniz Bölgesinin Demografik Yapısı”. *Başlangıçtan Günümüze Pontus Sorunu*. Trabzon: Serander Yayınları.
- (2012b). “Üsküdar”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 364-368.
- BRAUDEL, Ferdinand. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I*. Çev. M. Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- BRYER, Antony. (1980). “The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusion”. *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London: Variorum Publishing, 30-53.
- and Winfield, David. (1985) *The Byzantine Monument and Topography of the Pontos I*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Çelik, Şenol. (2002). “15-17. Yüzyıllar Arasında Trabzon Kalesi”. *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001) Bildirileri*. Trabzon: Trabzon Kültür Müdürlüğü Yayınları, 129-142.
- ÇETİN, S. Fethi. (1997). “466 Numaralı Üsküdar Şer’iyye Sicili”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul.

ÇEVİKEL, Nuri. (2012). "Osmanlı Kıbrıs'ında Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri ve İhtidâ Meselesi (1746-1801)". 38. *ICANAS: Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (10-15 Eylül 2007–Ankara) Bildiriler: Tarih ve Medeniyetler Tarihi II*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, s. 937-965.

DEMİR, Alparslan. (2009). "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri". *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 4, 199-205.

DOUKAS, İonnis. (1956). *Bizans Tarihi*. Çev. V. Mirmiroğlu. İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları.

EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Mehmed Zilli. (2008). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. I, 2. Kitap, 5. Baskı. Ed. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.

----- (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, c. II. Ed. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.

EMECEN, Feridun. (1999). "Trabzon Eyaletinin Batı Sınırları". *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998) –Bildiriler*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 159-166.

----- (2005). *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi: Bulancak-Piraziz*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

----- (2010). *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Yerleşmesi Ağasar Vadisi: Şalpazarı-Beşikdüzü*. Trabzon: Serander Yayınları.

FALMERAYER, Jakob Philip. (2002). *Doğudan Fragmanlar*. Çev. Hüseyin Salihoğlu. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

FAROQHİ, Suraiya. (1993). *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Çev. Meyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

----- (2004). "Krizler ve Değişim 1590-1699". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi II*. Çev. A. Berktaş vd. İstanbul: Eren Yayınları, 543-757.

GOLOĞLU, Mahmut. (2013). *Trabzon Tarihi*. 2. Baskı. Trabzon: Serander Yayınları.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip. (1952). *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

GÖYÜNÇ, Nejat. (1969). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

----- (1979). "Hâne Deyimi Hakkında". *Tarih Dergisi* 32, 331-348.

GÜÇER, Lütfi. (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.

GÜLER, İbrahim. (1998). "XVIII. Yüzyılda Giresun'da Bazı Sosyal ve Ekonomik Meseleler". *Giresun Kültür Sempozyumu Bildirileri (30-31 Mayıs 1998)*. İstanbul: Giresun Belediyesi Yayını, 45-58.

----- (1999). "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Sosyal ve Ekonomik Durumuna Dair Tespitler". *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)-Bildirileri*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 327-349.

GÜNEŞ, Ahmet. (2004). "16. ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu". *Üsküdar Sempozyumu I (23-25 Mayıs 2003)-Bildirileri I*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yayınları, 42-56.

GÜNAÇTI, Yusuf. (2017). "Osmanlı'dan Cumhuriyete Trabzon'a Göçler: Göç, Demografik Hareketlilik ve Değişim Üzerine Bir Kent Örneği (1877-1930)". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

HALAÇOĞLU, Yusuf. (1988). **XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İLGÜREL, Mücteba. (1993). "Celâli İsyanları". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 252-257.

İNALCIK, Halil. (1960). "XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar". **Bellekten** 93, 45-96.

----- (1978). "Mehmed II". *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, s. 506-535.

----- (1988). "Fatih Sultan Mehmed Tarafından İstanbul'un Yeniden İnşası". Trc. Fahri Unan. **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi** 3, 215-225.

----- (2012). "Timar". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 168-173.

İnan, Kenan. (2013). **Onyedinci Yüzyıl Ortalarında Trabzon'da Sosyal ve İktisadi Hayat**, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları.

İnbaşı, Mehmet. (2004). **Ukrayna'da Osmanlılar**. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

İpek, Nedim. **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**. Trabzon: Serander Yayınları.

Jennings, Ronald C. (1990). "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXXIII/3, 271-336.

----- (1993). "The Pious Foundation of İmaret-i Hatuniye in Trabzon; 1565-1640". X. *TürkTarih Kongresi*, c. IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1569-1579.

KAVAK, Nuri. (2007). "Kırım'ın Karasu Kazası 1683-1744 (Şer'iye Sicillerine Göre)". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

KILIÇ, Orhan. (1997). **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı**. Elazığ: Ceren Yayıncılık.

----- (1999). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Eyaleti'nin İdarî Taksimatı ve Tevcihatı". *Trabzon Tarihi Sempozyumu (6-8 Kasım 1998)-Bildiriler*. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 179-192.

- KIRZIOĞLU, M. Fahreddin. (1976). **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**. Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KÖMÜRÇİYAN, Eremya Çelebi. (1998). **İstanbul Tarihi**. Çev. Hrand D. Andreasyan. 2. Baskı. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- KRİTOVULOS, Mihail. (1954). **History of Mehmed the Conqueror**. Çev. C. Rigs. Princeton: Princeton University Press.
- (1328). **Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani**. Trc. Karolidi. İstanbul: Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası Yayını.
- KÜÇÜK, Levent. (2007). "Osmanlı Vergi Hukukunda Avârız Kavramı ve Avârızın İdaredeki Rolü". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2010). **XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- LOVRY, Heathh W. (1981). **Trabzon Şehrini İslamlaşması ve Türkleşmesi (1461-1583)**. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- ve Emecen, Feridun. (2012). "Trabzon". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 296-301.
- MANTRAN, Robert. (1986). **17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul I**. Çev. M.A. Kılıçbay ve E. Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MCCARTHY, Justin. (1998). **Müslümanlar ve Azınlıklar**. Çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- MEEKER, Michael E. (2005). **İmparatorluktan Gelen Bir Ulus-Türk Modernitesi ve Doğu Karadeniz'de Osmanlı Mirası**. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- MEHMED NEŞRİ. (1957). **Kitab-ı Cihannümâ II**. Ed. F.R. Unat ve M.A. Köymen. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MİROĞLU, İsmet. (1975). **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**. İstanbul: Anadolu Yakası Bayburt Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları.
- (1990). **Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ORHONLU, Cengiz. (1976). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı". **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi** XV/1-2, 269-288.
- (1987). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı**. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- ORTAYLI, İlber. (1997). "XIX. Yüzyılda Trabzon Merkez Livası ve Giresun Üzerine Gözlemler". **Bir Tutkudur Trabzon**. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 262-280.
- OSMAN (Bayburtlu). (1961). **Tevarih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan**. Ed. Atsız. İstanbul: Küçükaydın Matbaası.

ÖKSÜZ, Melek. (2006). **Onsekizinci Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon**. Trabzon: Serander Yayınları.

ÖZDEĞER, Hüseyin. (1988). **Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası I**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları.

ÖZDİŞ, Hamdi. (2008). *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÖZKAYA, Yücel. (1982). "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", **Tarih Araştırmaları Dergisi** XIV/25, 171-203.

----- (1988). "XVIII. Yüzyılda Trabzon'un Genel Durumu". *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (13-17 Ekim 1986)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 133-145.

----- (1988). "Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre Anadolu'daki Şehirlerin Ev, Mahalle Sayısı ve Ticaretleri". **Türklük Araştırmaları Dergisi** 4, 253-282.

ÖZTÜRK, Temel. (2011). *Osmanlıların Kuzey ve Doğu Seferlerinde Savaş ve Trabzon*. Trabzon: Serander Yayınları.

----- (2007). "Osmanlı-Rus Savaşının (1768-1774) Trabzon Üzerindeki Etkileri". *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, c. I. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 295-310.

ÖZTÜRK, Yücel. (2000). Osmanlı Hakimiyeti'nde Kefe (1475-1600). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

QUATAERT, Donald. (2004). "19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914". *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. II. İstanbul: Eren Yayınları, 885-1041.

PANZAC, Daniel. (1997). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)**. Çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

PHOTİADİS, Kostas. (1985). **Die Islamisirungs Kleinasien and die Kryptochristen des Pontos**. Tübingen: Tübingen Üniversitesi Yayınları.

SAHİLLİOĞLU, Halil. (1991) "Avârız". IV, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 108-109.

SAYDAM, Abdullah. (2005). "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794 -1850)". **Türk Dünyası Araştırmaları** 155, 47-72.

SELÇUK, Havva. (2014). "Şer'iyye Sicillerine Göre Vidin, Silistre ve Sofya'da İhtida Hareketleri (XVIII ve XIX. Yüzyıl)". **The Journal of Academic Social Science Studies** 25-1, 51-61.

SÜMER, Faruk. (1992). **Tirebolu Tarihi**. İstanbul: Tirebolu Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayını.

ŞAHİN, İlhan ve Emecen, Feridun. (1994). **Ahkâm Defteri**. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

TAFUR, Pero. (1926). *Travels and Adventures (1435-1439)*. Çev. Malcolm Letts. London: Gorgias Press Tatar, Özcan. (2002). "1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Trabzon ve Çevresinin Yeri ve Önemi". *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001)*. Trabzon: Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, 201-235.

TEXIER, Charles. (1339). *Küçük Asya*, c. I. Çev. Ali Cevad. İstanbul: Matbaa-i Amire.

Tevfik, İhsan. (2014). *İnsan ve Mekân Yüzüyle Mücadele: 1923'ten Bugüne Zorunlu Göç*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

TİLAVER, Yıldırım vd. (2004). "Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Şer'iyye Sicil Defteri 1562-1564 (h. 970-971), (1.-98. Varaklar)". Yayınlanmamış Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul.

TOSUN, Miraç. (2013). *XVIII. Yüzyıl Trabzon'unda Cemaatlerarası İlişkiler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

TOURNEFORT, J. Pitton de. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*. Ed. Stefanos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş ve Teoman Tuçdoğan. 4. Baskı. İstanbul: Kitap Yayınevi.

TURGAY, A. Üner. (1994). "Trabzon". *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 45-73.

TURSUN BEY. (1977). *Tarih-i Ebü'l-Feth*. Ed. M. Tulum, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

TÜLÜVELİ, Güçlü. (2002). "City, State and the Society: Trabzon, An Ottoman City in the Mid-Seventeenth Century". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Centre for Byzantine, Otoman and Modern Grek Studies The University of Birmingham, Birmingham.

USTA, Sebahittin. (2015). *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.

USTA, Veysel. (1999). *Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon*. Trabzon: Serander Yayınları.

ÜNAL, M. Ali. (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

YERASİMOS, Stefanos. (1997). "XIX. Yüzyılda Trabzon Rum Cemaati". Çev. İsmet Akça ve Didem Danış, *Bir Tutkudur Trabzon*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 281-303.

YILMAZ, Özgür. (2014). *Tanzimat Döneminde Trabzon*. Trabzon: Libra Yayınları.

YÜCEL, Yaşar. (1983). *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*. Ankara: Sevinç Matbaası.

----- (1989). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.